

«شاخ» له شیعری شیرکو بیکهس دا: واتا و هیما

هه‌ریم عوسمان^۱

نوع مقاله: مقاله پژوهشی؛ تاریخ دریافت: ۲۱ فروردین ۱۳۹۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۳ شهریور ۱۳۹۹؛ صص ۱۹۱-۲۱۹

DOI: <https://www.doi.org/10.34785/J013.2020.465>

کورتە

شاخ بۆ کورد شوناس و پارێزەری شوناسه‌که‌ی بووه. ئەمەش هۆکاری دەوله‌مەندیی فەرهنه‌نگی شاخی له‌ زمان و ئەده‌بیادا پیکه‌ینه‌وه که زیاتر له ۲۰۰ وشه‌ی بۆ شاخ هه‌یه. شیرکو بیکه‌س شاعیری هاوچه‌رخێ کورد که ئەزموونی شیعری شاخی هه‌یه، له‌ سالی ۱۹۸۵ تا کۆتایی ۱۹۸۶ له شاخ بووه و دژی رژیمی به‌عس شیعری نووسیوه. له شیعره‌کانیدا فەرهنه‌نگیکه‌ی هونه‌ری رهمزی جیاواز له فەرهنه‌نگی گشتیی شاخ بونیادناوه؛ رهمزی شاخی له زۆر رهنه‌ند و پنتی جیاوازا به شیوه‌ی هونه‌ری و هه‌ندێ جاریش وه‌ک دروشم به‌کاره‌ینه‌وه. لایه‌نه هونه‌رییه‌که‌ی جوانیه‌کی به‌رز و دروشم‌بازیه‌که‌ش هونه‌ریکی نزمی لیکه‌وتووه‌ته‌وه. رهمزیش که هونه‌ریکی نوێی شیعره، ئاوێزانی لیلی و، ته‌م‌م‌ژاویه‌یه. له شیعریشدا پانتاییه‌کی هونه‌رییه بۆ وه‌ستانه‌وه به‌ پرووی نادادیی کۆمه‌لایه‌تی، سیاسی و دیکتاتۆریه‌تدا. وێرای ئەمانه، شاعیر له رینگه‌ی رهمزی شاخه‌وه سیستمیکی فراوانی مانایی به‌ رهنه‌نده جیاوازه‌کانی وه‌ک ئازادی، هه‌زاری، جه‌سته و ده‌روون، خه‌بات، شار و پیروزی به‌خشیوه، که ئەمانه‌ش له مانا و رهمزی شاخ له فەرهنه‌نگی گشتیدا جیاوازن. زالیی رهنه‌زی گێرانه‌وه له شیعری شیرکو دا، بووه‌ته هۆی گێرانه‌وه‌ی میژوو به‌ شیعەر؛ ئەمەش لاوازیی شیعرییه‌ت و گوتاری له‌شاخدا مانه‌وه و پیروزیی شاخی به‌رهمه‌ هیناوه.

چکیده

کوه برای مردم کرد همواره به مثابه‌ی بخشی از هویت و قوت‌بخش آن بوده است. همین امر خود موجب غنای فرهنگ واژگانی در خصوص کوه در زبان و ادبیات کردی شده است تا جایی که در آن حدود ۲۰۰ لغت برای معنای کوه وجود دارد. شیرکو بیکس شاعر معاصر کرد که خود تجربه‌ی زیستن و مبارزه و شعسرایی در کوه را در سال‌های ۱۹۸۵ و ۱۹۸۶ داشته و علیه رژیم بعث شعر سروده است، در اشعارش نوعی فرهنگ رمزی متفاوت از فرهنگ عمومی کوه را بنیاد نهاده است. وی رمز کوه را در ابعاد و جوانب متفاوت و گاهی به عنوان یک شعار با هنرمندی به خدمت گرفته است. جنبه‌ی فنی آن هم خود در کنار شعرنمایی بعدی زیباشناختی آفریده است. رمز که خود یکی از فنون نو شعر است، با ابهام و عدم وضوح درآمیخته است و در شعر به عنوان گستره‌ی فنی برای ایستادن در مقابل دیکتاتوری و ظلم اجتماعی و سیاسی به کار گرفته می‌شود. با این وجود این شاعر از رهگذر رمز کوه نظامی پرشمول معنایی به موضوعات گوناگونی چون آزادی، فقر، بدن و روان، مبارزه، شهر و قدسیت اعطا کرده است، که متفاوت است با آنچه در فرهنگ عامه برای معنا و نماد کوه مشهور است. غلبه‌ی عنصر روایت در شعر شیرکو به روایت کردن تاریخ در قالب شعر انجامیده است؛ که البته این خود باعث پدید آمدن اندکی ضعف در شعریت و گفتمان مقاومت در کوه‌ها و قدسیت کوه شده است.

وشه‌گه‌لی سه‌ره‌کی: شیعری هاوچه‌رخێ کوردی؛ هیما؛ واتا؛

شاخ؛ شیرکو بیکه‌س.

واژگان کلیدی: شعر معاصر کردی، نماد، معنا، کوه، شیرکو بیکس.

۱- پيشه کی

له سالی ۱۹۲۳ دا په کم رۆژنامه ی شاخ به ناوی بانگی هه ق له ئەشکهوتی جاسه نه له لایهن شیخ مه محمودوه و بلاوکرایه وه. له و دهمه وه ئەده بیاتی شاخ له ئەده بی کوردیدا میژوویه کی بو خوی دروست کرد؛ ئەمهش په یوه ندی هه یه به خهباتی کورده وه له شاخه کاندای. له شیعری هاوچه خدا شیرکو بیکه س دیارترین شاعیری ئەو رهوته یه. له چاره کی کۆتایی سه ده ی بیستدا شاعیر خوی و شیعره کانی روو له شاخ ده کهن و شیعره کانی هاوشیوه ی گیانفیدا سه نگه ری خهبات ده گرن؛ له بهر ئەوه مانا و رهمزی شاخ مه ودا یه کی به رینی شیعره کانی ئەم شاعیره ی داگیر کردوه. له م توپژینه وه یه دا سه رتا باسما ن له ریشه ی وشه و زاراوه ی شاخ و چیا و په یوه ندی کورد به شاخه وه کردوه. ههروه ها ئاماژه مان به لیکۆلینه وه ی په یوه ندیدار به م بابه تانه کردوه. باسی ره نگدانه وه ی شاخ له شیعری کلاسیک لای نالی و مه حوی، له شیعری نویش لای گۆران ته وه ریکی ترمانه. له به شی دوا ییدا چووینه ته هه ناوی توپژینه وه که و لایه نی تیۆری ره مز و جۆره کانیما ن له روانگی ره خه گرانه وه خستۆته روو. کتیبی ره مز له شیعری هاوچه رخی کوردی نامه یه کی ئە کادیمی په خشان سا بیره که وه ک سه رچاوه یه کی گرنگی ئەو بواره به کارمان هیناوه. پاشان مژاری سه ره کیی باسه که مان، که مانا و رهمزی شاخه له شیعری شیرکو بیکه سدا، کردۆته وه. به رگی دووه می دیوانی شاعیرمان (۱۹۷۴-۱۹۸۶) که زۆر شیعری ئەزمونی شاخه، کردۆته که ره سه ی توپژینه وه که و ئاماریکی چرمان له به کارهینانه جیاوازه کانی شاخ و چیا ئاماده کردوه. له ئەنجامیشدا خویندنه وه یه کی شیکاری، هونه ری و ره خه گرانه مان بو شیوازه جیاوازه کانی مانا و رهمزی شاخ کردوه.

۲- پيشینه ی لیکۆلینه وه

۱-۲- وشه و زاراوه ی شاخ و چیا

شاخ و چیا به شیکن له زهوی که به رزترن له به شی که ناره کانی. لووتکه و دوندیش به رزترین شوینین، پیمان دهوتریت ترۆپیک که به سه ر گرد و گردۆلکه دا ده روانن. له فه رهنگی هه مبانه بو رینه دا وشه ی شاخ به م مانایانه هاتوه: کینو، چیا، چیا ی به ردین، زهقی رهقی سه ری حه یوان، لکی دار، بارووت دانی راوکه ر، زیقه و زیره ی به تووره یی (هه ژار، ۱۳۸۸: ۴۶۲). وشه ی چیا ش به مانای کینو، کیف، که ژ و کۆ، سارد و فینک هاتوه (۲۲۱). ئەوه ی جیی سه رنجه، شاخ مانای چیا ی هه لگرتوه، به لام چیا وه ک هاوو اتای شاخ نه هاتوه، کتویش له هه ر دووکیاندا هاوبه شه و مانای چیا ده دا، به لام مانای شاخی بو به کار نه هاتوه (۶۸۰). ریشه کۆنه که ی شاخ بو «شهخ» ده گه رپته وه که به مانای ره ق دیت. چیا ش له زاراوه یه کی باکووریه وه هاتوه، بو «چه کات» که به مانای دوند و ترۆپیک دیت، ده گه رپته وه (نانه وازاده، ۲۰۰۵: ۱۱۵). ههروه ک فاروق عومه ر له کتیبی له د/یکبوونی وشه دا ده نووسی: «سه رچاوه ی هه ردوو وشه ی چیا ی کوردی و چه کات-ی په هله وی یه کیکه، به لام له کوردیدا و اتاکه ی گۆراوه به شاخی به رز و سه خت» (سدیق، ۲۰۱۱: ۲۳۰). سه باره ت به لووتکه ش، ده یگه رپنیه وه بو رووت <لووت+ (گه پاشگری شوین <لووتگه <لووتکه)، که لووت وه ک ئەندامیکی

مرؤف همیشه رووته، لووتکه‌ی کیویش رووته و هیچی لی نارووت؛ واته رووته‌نه. وشه‌ی لووتکه‌ی کوردی، به‌رامبه‌ری له په‌هله‌ویدا ئه‌بیته akatc (۲۳۰).

فهره‌نگی زمانی کوردی به‌و وشانه‌ی په‌یوه‌ستن به‌شاخه‌وه ده‌وله‌مه‌نده. مه‌حموود زامدار له وتاریکیدا به‌ناوی «کیوستان و فهره‌نگی چیا» ده‌لی: «چونکه کورد به‌کیونشین ناسراوه... بی‌گومان ده‌بی کاری له زمانه‌کشی کردبی، یا زمانه‌کشی کاری له کیوه‌کان کردبی» (۱۹۹۸: ۲۷). بۆسه‌لماندنی ئه‌مه‌ش نووسەر له دامینه‌وه بۆ لووتکه‌ی چیا ۲۳۰ وشه‌ی له فهره‌نگی هه‌مبانه‌ بۆرینه‌ په‌یوه‌ست به‌چیا ده‌ره‌یناوه. هه‌ر له‌و وتاره‌دا باسی دانیشتنیکی سالی ۱۹۷۲ی له‌گه‌ل سی‌ شاره‌زای زمانی کوردی ده‌کات (هه‌زار موکریانی، هیمن موکریانی و زه‌بیحی)، که مامۆستا هه‌زار وتووێتی ئه‌وه‌نده‌ی ئاگادار به‌نزیکه‌ی ۳۰۰ زاراوو بۆ چیا هه‌یه (همان: ۲۸). دیاره «هه‌ر زمانیک یه‌که‌ی سینۆنیمی زۆر بیته، نیشانه‌ی ئه‌وه‌یه فهره‌نگی ئه‌م زمانه‌ ده‌وله‌مه‌نده» (خۆشناو، ۲۰۱۱: ۷۵). بۆیه، فهره‌نگی شاخ یه‌کیکه له فهره‌نگه‌ ده‌وله‌مه‌نده‌کانی زمانی کوردی.

۲-۲- شاخ و چیا لای کورد

له‌ زۆربه‌ی سیسته‌مه‌ فهره‌نگیه‌کاندا شاخ و چیا وه‌ک شتیکی به‌رز و سامناک و پیروژ ته‌ماشاکراوه. له‌ فهره‌نگی رۆژئاواییدا چیاکان مالی خواوه‌نده‌کان بوون، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی له‌ ئاسمانه‌وه‌ نزیک بوون. چیاکان که‌ شوینی خواوه‌نده‌کان بوون، بۆ مرؤفه‌کان شوینی ترسناک بوون. به‌گشتی، له‌ زۆربه‌ی تاینه‌کانیشدا شاخه‌کان شوینی سرووش‌بۆهاتنن؛ بۆیه به‌رز و پیروژ بوون. له‌ ته‌وراتدا جاهوفا (خوا‌ی ناو ته‌ورات) له‌ شاخی سینایه‌ و مووسا له‌وئ ده‌بیینیت (Ferber, 1999: 129). له‌ قورئانیشدا خوا سویند به‌کیوی سینا ده‌خوات (التین: ۲).

هه‌رچی په‌یوه‌ندی به‌ کوردیشه‌وه هه‌یه، شاخ گرنگی و به‌های زۆری هه‌یه؛ چونکه هه‌لکه‌وتی جوگرافیای کوردستان شاخاوییه. ئه‌مه‌ش کاری کردۆته‌ سه‌ر مرؤفی کورد و جووری ژبان و که‌لتوره‌که‌ی که‌ هه‌ندیک توێژه‌ر و نووسه‌ر ئاوریان لی‌داوه‌ته‌وه و فهره‌نگی کورد به‌ تیه‌ه‌لکیشی کۆچه‌ری و نیشه‌جی‌بوو ده‌بینن (نه‌به‌ز، ۲۰۰۷: ۲۸). هه‌ندیکیشیان شاخاوی‌بوونی کوردستان به‌ هۆکاری دابه‌ش‌بوون، دواکه‌وتوویی و کیشه‌کانی کورد ده‌زانن (قه‌ره‌داخی، ۲۰۱۱: ۲۱). به‌گشتی، سه‌رچاوه‌کان له‌سه‌ر گرنگی شاخ لای کورد کۆکن، که‌ وه‌ک شوناس و پارێزه‌ر و هاوڕێی کورد بینراوه (مۆریس، ۲۰۰۹: ۲۱۳). لای کورد به‌گشتی، له‌ ئه‌ده‌بیاتی سیاسیش به‌تایبه‌ت، «تاکه‌ دۆستی کورد چیاکان»، وه‌ک په‌ندی پێشیان ده‌وتریته‌وه (به‌کر، ۲۰۱۸: ۵۸). چه‌ند چیامان هه‌یه به‌ ناوی کورد خۆیه‌وه‌ نراوه؛ چیا‌ی هه‌لگورد، هه‌ل له‌ هه‌ر و هه‌رده‌وه هاتووه، گوردیش وینه‌یه‌کی دیکه‌ی کورده، واته‌ چیا‌ی کورد؛ هه‌روه‌ها چیا‌ی کورمانج له‌ رۆژاوا‌ی کوردستان (نه‌به‌ز، ۲۰۰۸: ۱۵۸). ته‌نانه‌ت «وشه‌ی کور له‌ ژیر وشه‌ی کوردستاندا شاراوه‌یه و ریشه‌که‌ی بۆ سۆمه‌ریه‌کان ده‌گه‌رێته‌وه؛ به‌ زمانی سۆمه‌ری، کور واته‌ شاخ... وشه‌ی کوردی، واته‌ شاخیه‌کان یان گه‌لی شاخی» (ئۆجه‌لان، ۲۰۱۳: ۳۰۵).

رۆژه‌لاتناس و کوردناسه‌کانیش سه‌رنجی چیاکانی کوردستانیان وه‌ک شوناس و پارێزه‌ری کورد داوه. فاسیلیه‌فا ده‌لی: «گه‌ر نه‌چوونا‌یه‌ته‌ چیاکان، زه‌حمه‌ت بوو خۆیان وه‌ک کۆمه‌له‌یه‌کی ئیتیکی

بپاریزن» (۲۰۰۹: ۱۱۲). ههروهها لازاریف پیتی وایه، چیاکان پارێزه‌ریکی سروشتی بوون که نه‌ته‌وه‌ی کورد و فره‌هنگه‌که‌یان هیشته‌ته‌وه (۲۰۱۰: ۲۹). حه‌ده‌ره له‌شکری له لیکۆلینه‌وه که‌یدا له‌باره‌ی وینه‌ی کورد له میژوو‌ی ئیسلامدا، ده‌لی: «ئه‌وه‌ی میژوو‌نووسه‌کان له سه‌ره‌تای تۆمار‌کردنه میژوو‌بیه‌کانه‌وه تا سه‌رده‌می ئیبن خه‌لدون و دواتریش له‌باره‌ی کورده‌وه به ئیمه‌یان گه‌یاندووه، ئه‌وه‌یه ناوی کوردیان لکاندووه به چیاکانه‌وه» (۲۰۰۹: ۷۰). وینه‌ی کورد په‌یوه‌ست به شاخ و چیاوه له زۆر سه‌رچاوه‌دا جه‌ختی لی‌کراوه‌ته‌وه، که کورد جگه له‌وه‌ی شوینی نیشته‌جی‌بوونی چیاکان بووه، په‌ناگه و رزگار‌که‌ریشی بووه.

شاخه‌کان ته‌نیا له پاراستنی کورد و فره‌هنگ و زمانه‌که‌یدا ره‌نگی نه‌داوه‌ته‌وه، به‌لکوه له ئایین و ئه‌ده‌بیاته‌که‌شیدا ره‌نگی داوه‌ته‌وه. جه‌مال نه‌به‌ز ده‌لی: «له ئایینی یارسانی و ئایینه کوردیه‌کانی دیکه‌دا، چیرۆکه ئه‌فسانه‌بیه‌کان و نیشانه‌کانیان به‌ستراون به کوردستانه‌وه، به‌تایبه‌ت به چیاکان و رۆباره‌کانه‌وه... چیاکانی کوردستان ئه‌وه قه‌لایانه بوون و ئه‌وه قه‌لایانه‌ن که له رۆژانی ته‌نگانه‌دا، بوونی کوردیان پاراستووه و ده‌پاریزن» (۲۰۰۹: ۵۸). له‌به‌ر ئه‌وه چیاکان پیروژ بوون، کوردی باکوور به «جۆتی گریداخی» سویند ده‌خۆن، چونکه دوو ئاگریداخ هه‌یه. به پیتی ئایینی ئیزیدییه‌کان، که‌شتی نووح له پیشدا له چیا‌ی شه‌نگال و دوا‌یی له چیا‌ی جوودی گیرساوه‌ته‌وه؛ یان چیا‌ی مۆبه‌ت، له په‌یدا‌بوونی گه‌ردووندا، لای ئیزیدییه‌کان پیروژه. به‌پیتی میتۆلۆجیا‌ی یارسانیش، سوڵتان سه‌هاک له‌گه‌ل یارانی، له چیا‌ی شاهۆ به‌یه‌که‌گه‌یشتن (هه‌مان: ۵۸-۵۹)؛ هه‌روه‌ها شاخی «شرووی» یه‌کیکه له شوینه‌ پیروژه‌کانیان (خه‌لیقی، ۲۰۱۲: ۱۱۳). له لایه‌کی دیکه‌وه، ئه‌ده‌ب و گۆرانیی چیا تایبه‌تمه‌ندی خۆی هه‌یه. مه‌حمود زامدار ده‌نووسی: «وه‌ک چۆن هه‌لکه‌وتنی مروقی چیا‌یی له ده‌شت و بیابان جیا‌یه، ئه‌واش ئه‌ده‌بیات و گۆرانیه‌که‌ی جیا‌یه؛ ریتمی گۆرانیی چیا له ریتمی گۆرانیی ده‌شت جیا‌وازه؛ بۆ نموونه لاوک له چیا و بنا‌ر جیا‌یه، به‌لام حه‌یران له ده‌شت و هۆره‌ش له بنا‌ر و هه‌له‌ت ده‌وتریت» (۱۹۹۸: ۲۷).

شاخ لای کورد له زۆر بو‌ار و ره‌هه‌ندی جیا‌وازه‌وه رۆلی بینویه، که ته‌نیا په‌یوه‌ست نه‌بووه به رابردووی کورده‌وه؛ بۆیه له تازه‌ترین لیکۆلینه‌وه‌دا جه‌ختی له‌سه‌ر کراوه‌ته‌وه. مه‌مه‌د به‌کر له کتییی کورد و چیا که سالی ۲۰۱۸ چاپ کراوه، ده‌لی: «چیا لای کورد وه‌ک قه‌لای پارێزه‌ری کورد و ره‌مزی ئازادی و سه‌رکه‌وتن و چۆک‌دانه‌دان ته‌ماشاده‌کریت... چیاکان بوونه‌ته‌بنکه و باره‌گای راپه‌رین و جولانه‌وه‌کانیان» (۲۰۱۸: ۶۳). نووسه‌ر حه‌مه‌ فه‌ریق حه‌سه‌ن باسی گرنگی چیا له تازه‌ترین دۆخی کورددا ده‌کات، که ئیزیدییه‌کان له شه‌ری داعش په‌نایان بۆ چیا‌ی شه‌نگال برد (۲۰۱۸). ئه‌مانه‌ ده‌ریده‌خه‌ن شاخ بۆ کورد له رابردوو و ئیستاشدا گرنگی له‌ده‌سته‌نده‌داوه، به‌لام به‌پیتی کات و دۆخه جیا‌وازه‌کان له ئه‌ده‌بیاته‌که‌یدا ره‌نگدانه‌وه‌ی جیا‌وازی هه‌بووه.

۲-۳- شاخ له شیعری کلاسیک و نووی کوردیدا

نالی، وه‌ک شاعیریکی کلاسیک، وشه‌کانی «شاخ، چیا، کێو، کۆسار، کوه، گرد و گردکی» له دیوانه شیعرییه‌که‌یدا به مه‌به‌ستی جیا‌وازه‌کاره‌یناوه. وشه‌ی کێوی له هه‌موو وشه‌کان زیاتر به‌کاره‌یناوه، له‌به‌ر سێ هۆ: ۱. به‌هۆی چیرۆکی شیرین و فه‌هاد، که فه‌هاد کێوی بیستوونی بۆ شیرین تاشی؛

۲. به کاریگه‌ریی ئایینی، کئیوی «طور»ی به کارهیناوه، ئه‌و کئیوه‌ی نووری خوا بۆ مووسای پیغه‌مبهر ده‌رکه‌وت؛ ۳. وه‌ک ره‌مز بۆ شوپینی به‌رز و به‌فرگرتوو، که له لایه‌ک وه‌ک ئیستاتیکی شیعهر و مانای ره‌مزی دوورکه‌وته‌وه له شار و دیوانه‌بوون و رووکردنه کئیو به‌کاری هیناوه. هه‌روه‌ها چه‌ندین وینه‌ی شیعیری بۆ ئه‌و مه‌به‌سته جیاوازانه داهیناوه: «هه‌ره‌سی کئیو، سه‌ری شاخ، ئاسمانی بیستون، خۆبه‌چیاکردن، دل وه‌ک شاخ و هتد». نالی له دیره شیعیریکیدا قسه‌ی ساردی ئامۆژگاریکه‌ر (واعیز) به «هه‌ره‌سی کئیو» که ده‌که‌وێ به‌سه‌ریدا، وینا ده‌کات:

ئه‌ی واعیزی بارید چیه‌یه هه‌ر وه‌ک هه‌ره‌سی کئیو
به‌وه‌عه‌زه که بایه هه‌موو، هاتووبی به‌سه‌رما؟!
(نالی، ۲۰۰۸: ۱۱۹)

له وینه‌یه‌کی تردا خۆی وه‌ک سه‌ری فه‌ره‌اد و ده‌ستی مه‌جنوون و دامینی چیا نیشان ده‌دات، که له کۆنتیکستی شیعه‌ر که‌شدا تیده‌گه‌ین مه‌به‌ستی ئه‌وه‌یه نه‌هاتنی یار وای لی‌ده‌کات ببیته فه‌ره‌ادی کیتوتاش و قه‌یسی وێلی ده‌شت و بیابان بۆ مه‌جنوون:

سه‌ری فه‌ره‌ادم و ده‌ندووکی قولنگ
ده‌ستی مه‌جنوونم و دامینی چیا
(۱۲۷)

لیره‌دا جگه له پارالیلی «خۆی، فه‌ره‌اد و مه‌جنوون»، پارالیلی «سه‌ر، ده‌ندووک، ده‌ست و دامین» هه‌یه، که ئاماژه‌ی په‌یوه‌ندیی ئه‌ندامه‌کانی جه‌سته‌یه بۆ ناونانی وشه‌کانی شاخ. له شیعه‌ر که‌یدا، به شیوه‌ی ئیستاتیکی سه‌ری شاخ، که به‌گۆل و گیای ره‌نگاو‌ره‌نگ رازاوه‌ته‌وه، به‌کارده‌هینیت:

ده‌ستی چناری رووت و سه‌ری شاخ و لپیوی گۆل
رازانه‌وه به‌خه‌له‌تی دیبا و به‌رگ و توک—
(۲۵۷)

وشه‌ی کئیوانیش به‌کارده‌هینیت؛ له به‌یتیکیدا ئاماژه بۆ ئه‌وه ده‌کات که له ناو شاردا به‌خته‌وه‌ری و پوخته‌بوون به‌ده‌ست‌نایه‌ت، به‌لکوو له دووره‌په‌ریزی و ناو کئیوه‌کاندا به‌ده‌ست‌دیت:

پۆست به‌کۆلی «عامیری» فه‌رمووی که‌وا بۆ پوخته‌بوون
جه‌وتی سه‌رکئیوان گه‌لی چاتر له «تالی شار»یه
(۵۸۰)

ئه‌مانه هه‌ندیک وینه و ره‌مزی «شاخ، چیا و کئیو»ن که نالی به‌کاری هیناون. مه‌حوی شاعیر زۆرتەر وشه‌کانی «شاخ»ی بۆ مه‌به‌ستی جیاوازتر به‌کارهیناوه، «کئیوی توور، بیستوون»یشی زۆرتەر له نالی به‌کارهیناوه. ئه‌مه‌ش به‌شیکه له‌و وشانه: «شاخ و داخ، شاخ، کۆسار، کوهستان، که‌ژ، کئیو». لای مه‌حوی وینه‌ی «رووکردنه کئیو» و لاسایی کردنه‌وه‌ی فه‌ره‌اد به‌زه‌قی ده‌بینریت:

بیستوونی عیشقی شیرینیک ئه‌وا هاتۆته پیش
گه‌ر له‌حه‌ق بیم و نه‌یه‌م، ته‌قلیدی فه‌ره‌ادی ده‌که‌م
(مه‌حوی، ۲۰۰۸: ۲۳۴)

یان گولی که ژ و شاخه کان، فراهادی دیننه وه یاد که به خوینی ئو سه وزده بن (همان: ۱۰۵).
ههروه ها په یوه ندی عه شق و دیوانه یی و رووکرده کتو به به که وه گری ده دات:

که ره شکی سهیدی فیتراکی چ شیرین شه هسواریکه
که مه حوی! ههروه کوو دیوانه، عه نقا که وته شاخ و داخ
(۱۰۶)

سوودیش له بهرز و سهختی شاخ و ره گهزه کانی بو مه بهستی جیاواز و هره گریت؛ بو نمونه،
خوشاردنه وهی رۆژ له پشتی شاخ، یان خووی وه ک داری سرکه ل وینا ده کات. هاوکات سویند به
«کیوی توور» ده خوات و وینه ی شیعری «کیوی گونا» به کارده هینیت:

به «الذاریات» ی هه ناسان و ئاه
که بهر با ده دهن کتو کانی گونا
به «والطور» ی قه لبی ته جه للا قهرین
به «والنجم» ی پر ورشه ورشی جه بین
(۴۱۴)

وه ک ده رکوت، مه حوی له به کارهینانی شاخ و کیودا مه بهستی شیعری جیاوازی هه یه، که ئه مه ش
تایبه تمه ندی شیعری ئایینی و سو فیگه رانه ی شاعیر نیشان ده دات.

سه باره ت به ره نگدانه وهی شاخ له شیعری نوپی کوردیدا، گۆرانی شاعیر هه لده بژیرین که
شاخی فراوانتر و جیاوازتر له ههردوو شاعیری کلاسیک به کارهیناوه. له دیوانه که یدا ۲۳ جار وشه ی
شاخ هاتوو (ئه حمه د، ۲۰۰۹: ۱۲۱). له زۆریک له و وینانه دا شاخ وه ک ره گهزی سروشتی، واقعی
و ناسراو به کارهاتوو: «شاخ له سه ر شاخ، چیا و چیا، دارستانی شاخ، شاخی هه ورامان، گۆیژه،
مامه یاره، لووتکه ی به فرین و هتد». لای گۆران شاخ و کتو ته نیا وه ک ره مزی دلداری نه هاتوو،
به لکوو ره مزی نیشتمان، خه بات و یاخی بوون له ده سه لاتی ئاغا و حکوومه تیشه. له شیعری کیدا،
شوانی یاردا گیرکراو له لایه ن ئاغاوه، له ئاغا یاخی ده بی و رووده کاته کتو کانی:

کوری شوانه که ئه مه ی بیست شیت بوو، دایه کتو
زه وی داگرت به تف کردن، ئاسمان به جنیو
(گۆران، ۱۹۸۰: ۵۹)

ههروه ها له چه ند شیعری دا جه خت له ئاوه دان کردنه وهی شاخه کان ده کات، که مه بهستی بونیادنانی
شار و شارستانیته له نیو شاخه کاند؛ بویه شاخ ته نیا شوینی دلداری و خوچه شاردان و خه باتی
چه کداری نییه:

ئاوی چه م ئه کیشین بو سه ر لووتکه ی شاخ
به ردی ره ق ده ردینین، جیی ئه که بین به باخ
له سه ر هه ر لووتکه یه ک، ته پۆلکه و یالی
هه ر بن دار به روویه ک ئه که بین به مالی
(۲۶۱)

له شیعری کی ته نزاویدا، وینه ی شاخی که چه ل، که ده سه لاتداری ماستاوچی، داره کان بو خه لووز
ده برنه وه، ده کیشیت (۳۶۴). به پیچه وانه ی ئه مه شه وه، له شیعری «به ریگادا.. به ره و کونفرانس»

ناوی چەندین شاخی ناسراوی کوردستان وە ک رەمزی کۆڵ نەدان بە کاردەهینیت؛ دەلی بە خەباتی مەدەنی شاخەکان پێکەنین (۳۱۶). لە سەر و ئەمانەشەوه، وینە ی ئیستاتیکی و روانینی بەرز، هاوشیوەی چیاکان، بۆ روانین لە ئەسمان و ئەستێران لە چەندین شیعریدا دەبینین:

بۆ سەوزایی دەور و پشتم، بۆ ئاسمان،
بۆ شاخی بەرز، خانووی تازە، دنیای جوان
(۳۴)

لە هەر دوو «گەشتی هەورامان و قەرەداغ»یشدا، کە چەندین وینە ی واقیعی شاخەکانی ئەو ناوچانە دەگریت، دەر دەکەوت ناوچەکانی کوردستان لێوانلیون لە شاخ:

وا هەتاو گەرمە رووی زەوی داخە
رێگای ئیستامان بناری شاخە
بەردەممان دەشتی سەوزی شارەزور
شاخ گتوو یه لێی دەوران دەوری دوور
(۱۴۰-۱۴۲)

لە دیوانی گۆران دا جیاواز لە شیعری کلاسیک، فەرھەنگی شاخ بە وینە و رەمزی جۆراوجۆر دەولەمەندە. زۆر لە هاوواتاکانی بە کارهیناوه. شاخیش وە ک نیشتمان و قوتابخانە ی پەرور دەبوونی خۆشەویستە کە ی دەبینیت کە شاعیری بۆ خۆبەخت کردن بە نیشتمان (خۆشەویستە کە ی) ئاراستە کردوو:

وەزیفەم بوو لە پیناوی ولاتیکا سەرم بە خشم:
کە تۆی پەرور دە کرد بۆ من لە داوینی چیا و کەژیا!
(۲۶۷)

سەبارەت بەم شیعەر، فازل مەجید دەلی: «هەموو شتیک، سروشت، ئافرەت، گەل، هەموویان دەبنە نیشتمان و خاک و ئەبێ مروڤ لە پیناویدا خوی بەخت بکا» (۲۰۰۷: ۱۱۰). جیاواز لەم وینە و دەلالەتانی شاخ، لای شاعیرانی هەفتاکانی سەدە ی بیست، شاخ مانا و رەمزی جۆراوجۆری لەخۆگرتوو. لەم توێژینە و هەدا بە تاییبەت لە بارە ی مانا و رەمزی شاخ لای شیرکۆ بیکەس هەلۆستە دە کەین.

۳- چوارچێوە ی تیۆریک

زاراوه ی symbol لە کرداری یۆنانی symballein وەرگیراوه، لە Sam بە واتای «لە گەل» و boleini بە واتای «بایەخ پیدان و پێژلینان» یان بە واتای هاویشتنی هاوبەش jeter ensemble، هاوبەشی دوو شت لە یە ک پێرەودا و یە کبونیان؛ ئەم دوو شتەش رەمز^۱ و واتاکە یە تی (حەمەد، ۲۰۱۲: ۵-۶). ناو کەش بریتییە لە symbolon بە مانای نیشانە، رەمز، ئاماژە و هیما دیت (Cuddon, 1998: 884).

^۱ پەخشان سابیر لە کتیبی رەمز لە شیعری هاوچەرخێ کوردی، کە نامە ی دکتۆرا کە یە تی، زاراوه ی رەمزی بەرامبەر بە سیمبول بە گونجاو زانیوه و چەند پاساوکی زانستی شی بۆ هیناوه تەوه، منیش پە پەرەوی هەمان زاراوه م کردوو.

له فەرهنګی ئاندری لالاندیش هاتوو: «سیمبول بریتیه له هەر شتیکی بهرجهسته و ههستیپکراو که له ریځای په یوه نډیه کی سروشتیه وه ئاماژه بو شتیکی شاراوه یان نه بینراو ده کات» (Marchal, 2011: 81). وه ک دهرده که ویت، رهمز دووانه یی یان دوو شت و واتای له خویدا هه لگرتوو، که ده کریت په کیان ئاشکرا و ئه ویتتر شاراوه بیت؛ ههروه ک «زمان خوی هیچ نییه جگه له رهمز... هیچ لیکدژییه ک له نیوان به کارهینانی وشه و به کارهینانی رهمزدا نییه» (Guenon, 1995:13).

لای ئه رستو، وشه گوکراوه کان رهمزی باره دهروو نییه کانن و وشه نووسراوه کانیش هیمای وشه گوکراوه کانن (عه بدولا، ۲۰۱۵: ۱۱۸). رهمز ئامرازیکی کورت و پوختی دهر برینه، که په یوه سته به جیهانی ناوه وهی مرؤف به رامبه ر به جیهانی دهر وه. ئهم پیناسه یه ش له گه ل پیناسه که ی گوته دیته وه که پی وایه له رهمزدا تایهت نوینه رایه تیی گشت ده کات، نه ک وه ک خهون یان سیبه ر، به لکوو وه ک دهرخستنیکی واقعی و زیندوو (Cirlot, 1971: 29-30). نووسه ره کان هاوران له وهی بیرکردنه وهی رهمزیانه (سیمبولیانه) ده گه ریته وه بو به ر له میژوو، چونکه رهمز چه مکیکی ئالوز و میژوو به کی دیرینی هه یه؛ ده وله مهندی و کاریگه رییه که ی وای کردوو له زانسته کانی وه ک ئایین ناسی، مرؤف ناس، دهروون ناسی، کومه ناسی و هند، لئی بکو ل ریته وه (مسته فا، ۲۰۰۹: ۱۶۴).

له گه ل دیرینی به کارهینانی رهمزدا، به لام وه ک ریبارزیکی ئه ده بی و هونه ری رهمزیهت (سیمبولیزم) له فهره نسا و به لجیکا و رووسیا، له کوتایی سده ی نوزده یه م، دژ به ناتورالیسم و قوتابخانه ی پاراناسییه کان سه ری هه لدا. بو یه که م جار له لایه ن شاعیری هیماخواری فهره نسی، جان موریا س، پیشنیار کراوه، که له ریځای ره چه له ک ناسی وشه ی سیمبوله وه ده یویست رهمز وه ک پیوه ریک به کار بهینیت له نیوان ئایدیای دهره هت و ئه و وینانه ی تر که له ریځای ئه م ئایدیایه وه دروست ده کریت.

شاعیرانی دیاری ریبارزی رهمزی بریتی بوون له بؤ دلیر، رامو، مالارمی، فیرلین و پؤل فالیری و هتد. بو ئه مان شاعر و موسیقا یه کسانه (شریفیان، ۱۳۸۴: ۱۴۷) و گورانکاری و هه لگیرانه وهی هه سته کان، له به رامبه ردا پیکهینانی وینه ی خه یالی، وا ده کات واقع به رتر بهرجه سته بکریت. بؤ دلیر، شاعیری دیاری ئه م قوتابخانه یه، پی وایه جیهان جهنگه ل و بیسه ی رهمزه کانه. بویه، ده کریت رهمز وه ک نیشانه یه کی ئاماده بو واقعیکی ئاماده بینین (پورنامداریان و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۷). ههروه ک یته س ده لی، رهمز تا که گوزار شتیکی گونجاوه بو جه وهه ری نه بینراو (مسته فا، ۲۰۰۹: ۱۶۷).

یه کیک له بنه ماکانی داهینانی رهمز بریتیه له پوشین و راسته وخو دهرنه برین؛ پوشینیش ته نیا بو شاردنه وه نییه، به لکوو بو دهرخستنی بیر و شته که یه به شیوه یه کی هونه ری و خودبیانه، که له شاعردا ته مومزی و لیلی لی ده که ویته وه. هوکاره کانی به کارهینانی رهمزیش زورن، ده کریت ده وله مهندی فهره نگی زمان یان نه بوونی ئازادی (به هه موو ره هنده کانیه وه)، ههروه ها پیویستی ئیستاتیکی و خوگرتنه وه له راسته وخووتن و زمانی رۆژانه، هوکار بن (حه مه د، ۲۰۱۲: ۳۰-۲۹).

سه‌بارت به جوهره کانی رهمزیش، بۆچوونی جیاواز هه‌یه. سه‌رچاوه‌کان ئاماژه به رهمزی گشتی، که‌سی و زیندوو، یان رهمزی به‌رز، نزم و مردوو، هه‌روه‌ها ئه‌فسانه‌یی، ئایینی، میژووویی و که‌له‌پووری... ده‌که‌ن. رهمزی که‌سی یان خودی وه‌ک رهمزی به‌رز و زیندوو که‌شاعیر خۆی دایده‌هینیت و له‌هونه‌ر و نه‌پنی و ته‌مومژ خالی نییه، پیناسه‌کراوه. رهمزی گشتی، نزم و مردوووش بریتیه له‌رهمزی باو و ناسراو که‌لای زۆربه‌ی نه‌ته‌وه‌کان ناسراوه و مانای ده‌سته‌واژه که‌روونتره له‌مانای رهمزه‌که؛ بۆ نموونه، کوتر رهمزی ئاشتییه. ده‌شکریت رهمزی گشتی له‌سه‌ر ئاستی کۆمه‌ل و نه‌ته‌وه‌یه‌ک باو و چه‌سپاو بیت، بۆیه به‌رهمزی نزم و مردوو داده‌نریت (۲۰۱۲: ۲۰؛ هه‌روه‌ها پروانه: مسته‌فا، ۲۰۰۹: ۱۶۸؛ مه‌رووف، ۲۰۰۴: ۱۳۶-۱۳۷).

به‌پیی پیناسه‌ی سه‌رچاوه‌کان، رهمزی زیندوو، به‌رز و خودی به‌رامبه‌ر ده‌وه‌ستن له‌گه‌ل رهمزی مردوو، نزم و گشتی. هه‌رچی رهمزی ئه‌فسانه‌یی، ئایینی و میژووویی به‌کارهینانی رهمزه جیاوازه‌کانی ناو ئه‌و بوارانه ده‌گرته‌وه. سوودوه‌رگرتن له‌که‌ره‌سه و ده‌سته‌واژه و که‌سایه‌تی ناو ئه‌فسانه و ئایین و میژوو رهمز دروست‌ده‌کات؛ بۆیه گوتراوه، رهمز رۆلی ئاوێزان بوون به‌ده‌قی دیکه و هه‌لمژینی وزه‌ی رهمزی بواره جیاوازه‌کان ده‌بینیت، که‌شعیرییه‌ت و پته‌ویی لایه‌نی هونه‌ری و ده‌قی کراوه‌ی لی‌ده‌که‌وتنه‌وه (خۆشناو، ۲۰۱۰: ۳۰۷).

له‌زۆر سه‌رچاوه‌دا، که‌باسی رهمز کراوه، باسی نزیکه‌ی و دووری له‌گه‌ل ئه‌م هونه‌ر و زاراوانه «خوازه، خواستن، مه‌جاز، لیکچواندن، نیشانه، ئیشاره و هتد»، که‌زۆریان سه‌ر به‌هونه‌ری ره‌وانبێژی کۆن و رهمزیش هونه‌ریکی نوێیه، کراوه. په‌خشان سابیر ده‌نووسی «جگه له‌خوازه و خواستن چه‌ندین بابه‌تی تر هه‌ن، هه‌مان رۆلی رهمزیان بینیوه، له‌گه‌ل جیاوازی به‌کارهینانیان که‌رهمز له‌گشت بابه‌ته‌کانی تر فراوانتره. له‌سه‌رووی ئه‌م بابه‌ته ره‌وانبێژیانه‌ش، جگه له‌خوازه و خواستن، درکه و ته‌وس له‌نیو روونبێژیدا و تیلنیشان و پۆشین و تیه‌ه‌لکیش له‌نیو جوانکاریدا» (۲۰۱۲: ۸۸)، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی رهمز هونه‌ریکی نوێیه و بووه به‌ریبازیک، به‌لام میژووویه‌کی دیرینی به‌کارهینانی هه‌یه، توانیویه‌تی زۆریک له‌و زاراوه و هونه‌ره ره‌وانبێژیانه له‌خۆیدا کۆبکاته‌وه و رۆلیان بگێریت. فراوانی بابه‌ته‌که له‌خودی باسه‌که‌مان دوورده‌خاته‌وه و به‌پیی پیوستیش له‌و سه‌رچاوه کوردییانه‌ی ئاماژه‌مان بۆ کردوون، باسی جیاوازی و نزیکه‌ی ئه‌م زاراوانه کراوه. له‌به‌ر ئه‌وه، زۆرتر له‌م باره‌یه‌وه نانووسین و کار له‌سه‌ر شیعره‌کانی شیرکۆ بیکه‌س ده‌که‌ین و ئاوێر له‌مانا و رهمزی شاخ ده‌ده‌ینه‌وه.

۴- مانا و رهمزه جیاوازه‌کانی شاخ لای شیرکۆ بیکه‌س

شیرکۆ بیکه‌س، وه‌ک شاعیریکی هاوچه‌رخ، له‌شعیره‌کانیدا رهمزی جوړاو جوړی به‌کارهیناوه. جگه له‌رهمزه باو و گشتیه‌کان، رهمزی خودیشی به‌کارهیناوه. رهمزه گشتیه‌کانیشی خودی کردۆته‌وه؛ یه‌کێک له‌و رهمزه گشتیه‌کانه شاخه. ئه‌و شاخی له‌چه‌ندین مانا، شیوه و رهمزی جوړاو جوړدا کیشاوه: له‌جووله‌دا کاتیک شاخه‌کان به‌ره‌و پیری شه‌هیده‌کان ده‌چن، له‌کاتی باویشک و بیداریدا، نوشستی و سه‌رکه‌وتن، له‌تووریه‌ی و تف‌کردنی، بۆ خه‌نده و پیکه‌نینی، له‌جه‌سته‌ی شاخه‌وه بۆ ده‌روونی، له‌تینویتی و برسیتیدا، له‌زاوايه‌تی و بوون به‌دایک و منالبووندا که‌شۆرشی لێده‌بیت، تا

ئاويزان بوونی به ديارده كانی سروشت و باوهش كردنی به ههور و ئاسماندا، دوا جاريش خهباتی بو
 ئازادی شار و متمانه نه بوون پیی و مانه وه و نیشته جی بوونی له شاخدا. ئەمانه رستیک له و وینه
 شیعرییانهن بو شاخ و چیا له شیعری شیرکو بیکه سدا.

له بهرگی دووه می دیوانی شاعیردا، که سنووری باسه که ده گریتته وه، ئاماریکم له به کارهینانی
 ئاماژه و ناوه هاوبهش و جیاوازه کانی شاخ و هاوواتا کانی ئاماده کردوه: له پیشه کی دیوانه که دا ۴۴
 جار ناوی شاخ به شیوهی ناوی ناسراو و رهمز هاتوه. له ناو دیوانه که دا ۱۰۷ جار وشه ی شاخ، ۳۶
 جار چیا، ۴۷ جار کیو و ۵۸ جار لووتکه به کارده هینیت. ههروهها زیاتر له ۱۵۴ جار، ناو و
 هاوواتا کانی وه ک گرد و گردۆلکه، دامین، بنار، ههرد، ده ربه ند، هه وراز، به رزی، دوند، ره وهز، زه نویر،
 ده وهن، مله، که ژ، که ل، ته ویل و یال و هندی به کارهیناوه. سه بارهت به ناوی تایبه تی شاخ و
 چیا کانی که هه ندیکیان خوی تیدا ژیاوه و خهباتی کردوه، زیاتر له ۱۴۲ جار: هه ساووست،
 دابان، شاهو، ئارات، هه لگورد، ئاگری داخ، قه ندیل، هه له مووت، گوژیته، ئەزمهر، زۆزک، هه ندیرین،
 سه یوان، پیره مه گروون، سه فین، سه گرمه، ئاسوس، گمو، سورکیو، شیروانه، کوره ک، تهنگی سه ر،
 ئاکویان، ژیلوان، شنوئی، گولان، ویله ده ره، گردی گولان و هتد، به کارهیناوه. ههروهها ناوی
 چه ندین قه لا و ئەشکه وتی وه ک قه لای دمدم، سه رقه لا، سه ردیمان، هه زارمیرد، قه لای میردان،
 خانزاد و هتد، به کارهیناوه. ئەم ئامارانه، جگه له ده رخشتنی زوری که ره سه، جهخت له فره وینه یی
 و مانا و رهمزی شاخ لای شاعیر ده که ن. له بهر زۆری که ره سه و خو کو کردنه وه م له ناوه روکی
 باسه که دا، زیاتر تیشکم خستۆته سه ر شاخ و چیا و ئاماژه راسته وخو کانی، تا هاوواتا به ر بلاوه کان؛
 هه ولیشم داوه جیاواز له و رهمز و مانا باوانه ی ئاماژه یان بو کراوه، ئاور له چه ند ره هه ندیکی نوپی مانا
 و رهمزی شاخ لای شاعیر بده مه وه.

۴-۱- شاخ و میژوو

په یوه ندیی شاخ و میژوو له شیعری شاعیردا، له چه ند ره هه ندی جیاوازه وه ده بینریت: له که سیتی
 میژوو بییدا، به خه باتگپر و گیانفیدا تا نووسه ر و شاعیره کان، له شوینه دیرین و نوپیه کاندایان له
 رووداو و کاره ساته میژوو بییه کاندایان؛ له کوتاییشدا شاخه کان شوناسی کورد و میژوو ی کوردستان
 بونیاده نین. کاتیک شاعر شاخه کان له ئامیز ده گریت، کورد و خهباتی کوردیش له شاخه کانه؛ ئەوا
 شاخه کان ده بنه جیگه ی میژوو سازی و شیعری شاعیریش ده بیته گیرانه وه یه کی میژوو بیی به شاعر.
 له شیعری «شاخ» دا، شاخ وه ک میژوو ی ته م وینا ده کات که گیانفیدا به خهباتی له کیوه کان میژوو
 سازده کات، به مهرگ و خو شه ویستیش به گهردوون ده ناسرین:

به ناو میژوو ی ته ما، ئاور: سه رنجی خو ی

سواری ئەسپی

چه خماخه یه کی تیژ ئە کات،...

ئەم کیوانه ئە یانه وئ

بووممه لهرزه رایان ژهنی
 ئەیانەوی خۆشه‌ویستی و مەرگ
 بە گەردوونیان بناسین
 (بیکەس، ۲۰۰۶: ۶۲/۲-۶۳)

«میژووی تەم» رەزمی خەبات و میژووسازیی گیانفیدا لە شاخەکانە. شاعیر خەباتی گیانفیدا لە ئاستیکی لۆکالی و کاتیکی دیاریکراودا ناهیلێتەوه و وینەیی گەزنەفۆنی یۆنانی دەهینیت، تا تێپه‌لکیشی میژووی دێرین و نوێی کورد بکات، که لە شاخ و ئەشکەوتەکانەوه بۆ هەناوی گەردوون دەروات. رەزمیش تاییه‌تمەندی گەردوونی و ناوخواپی هەیه؛ گەردوونییە، چونکە میژوو تێپه‌پرێتی؛ په‌یوه‌ستیشە بە دۆخ و کاتیکی میژووییه‌وه (Cirlot, 1971: 16).

ئەم شاخانە گەزنەفۆنی
 کۆن و نوێیان
 خستۆتە ناو ئەشکەوتەوه و
 دەمی ئەشکەوتیان بە تەرمی شەهیدەکان بەستوو!
 (۶۵)

خودی شاخەکان بوون بە بکەر، «بەستنی دەمی ئەشکەوتەکان» یش کرانەوه و میژووسازی خەباتی کوردە که هەموو چاخەکانی میژووییان رەنگ کردوو. گەزنەفۆن که رەزمیکی میژووییه، تەنیا بۆ باس کردنی رابردوو نییه، بە لکۆو نیشان‌دانی واقعی ئیستایه (خۆشناو، ۲۰۱۰: ۳۱۸)، که خەبات و شەهیددانی کورد بەردەوامه:

ئەم کیوانه له‌سه‌ر پشتیان
 کاسه‌ سه‌ری دیوی رەشی
 چاخەکانیان هەلچنیوه
 (۶۶/۲)

«دیوی رەشی چاخەکان»، گوزارشت لە میژوو و رەنجی کورده، نیشانەیی ئەم میژووه‌ش پشتی کیوه‌کانه؛ «پشت» جه‌سته‌ی نیشتمانە که به‌هۆی ئازاره‌وه چه‌میوه‌ته‌وه. شاعیر دروست‌بوونی کوردستانیش لە زەمیندا بۆ چیاکان دەگیرێتەوه، چه‌وسانه‌وه و تیکۆشانیش بە کوری «ئازارات» دەبینیت:

رۆژی زەمین بورکانی بوو
 بورکانیش کوردستانی بوو
 کوردستانیش کوری وه‌ کوو ئازاراتی لیکه‌وته‌وه...
 ئازاراتیش کوردی لی بوو
 کوردیش دوانه‌ی چه‌وسانه‌وه و تیکۆشانی
 به‌یه‌ک سک بوو
 (۵۹۲)

ئازارات وه‌ک رەزمی بورکانی تیکۆشانی کورد نیشان‌دراوه، که رەزمیکی میژووییه و ئاوینەیه‌که بۆ نیشان‌دانه‌وه‌ی کورد. چه‌وسانه‌وه و تیکۆشان پیناسه‌ی کورد و میژوو‌ه‌که‌یه‌تی. هاوکات شاعیر

چیاکانی پارچه کانی کوردستان له ریگهی ئه ده بیات و خه باته وه به یه که وه ده به ستیته وه. چیاکانیش به ره مز و ناوهندی گواستنه وه و نزیک کردنه وه ی په یامی پارچه جیاوازه کان به یه کدی ده گه به نیت:

بای ئه وین له ماردین
 که تۆوی لاوکی ئه فرین
 شاخه و شاخ
 دی به دیی بادینان ئه یهین
 بو ئه وه ی:
 له وه ردی حهیرانی سۆرانا بیچین
 بای ئه وین که له سه ر ئارارات هه لئه کا
 پال ئه نی به هه وری گه ردنی چیاوه...
 ئه یه وی زۆر زووتر
 بگاته سه ر که لار
 (۳۰۸-۳۰۷)

شاعیر سوودی له بای ئه وین بینیه و ره مزه کانی له به شه کانی کوردستان (که زۆریان چیاکانن) و ره مزه ناسراوه کانی شاعیران وه رگرتوه. له کۆتایییدا شیعره که به هاوخه باتی کوردستانیان له شوینه جیاوازه کان به گیانفیدا و شاعیرانیه وه ده به ستیته وه. میژووش به سک سووتاو ناوده بات که ته نیا لووتکه یه ده توانیت روشنایی بئیت:

ئه ی میژووی سک سووتاو!
 له نیوان لووتکه وه
 ده ستی سه وز درێژکه...
 جله وی ئه سپه که ی شوژی «حسهین»
 «عه زۆ» تم لی بگره...
 (۳۱۰)

شوژی شاعیران و گیانفیدا تیهه لکیش ده کات و هه ر دوو کیشیان له شاخی شاره کانی کوردستاندا به «بای ئه وین بو رزگاری ئاراسته ده کات. له شیعری «هه لگوردی پ.م» هاوکاتی له ناو میژوودا دروست ده کات و ده لی «حه سارۆست» ئیستا ناوی «هه لگورد» ی له خۆی ناوه و شاخه کانییش بو میژووسازی نوی بانگمان ده که ن؛ هه لگوردی به گیانفیداوه لکاندوه. له هه ندیک شیعریدا راسته وخۆ کانی رووداوه میژووییه کان دیاری ده کات، له «شایی شه هید» دا پاش دیاری کردنیکی وردی رۆژ و کاتی خه باتی گیانفیدا، شاعیر له لووتکه ی شاخه کانه وه خه باتی گیانفیدا بو میژووسازی ویناده کات:

له و رۆژه دا، شاخه کانمان، له لووتکه وه
 به ره و میژوو
 بازیان هه لدا...
 (۴۱۳-۴۱۴)

شایی شهید و بازدان له لووتکه‌وه بو میژوو چه‌مکیک ره‌مزی هونه‌رین که گوزارشت له شایی و شین و خه‌بات بو میژوو‌سازی ده‌کهن، شاخه‌کان راسته‌وخو ره‌مزی به‌رنگاربوونه‌وه و میژوو‌سازین. هاوشوناس کردنی شاخ و میژوو له شیعی «ته‌قینه‌وه» دا ده‌گاته لووتکه:

ئاسمان وتی:

ئه‌وه زه‌ویییه وا ئه‌زی.

زه‌مین وتی:

ئه‌وه شاخه ئه‌لئی ماینی ئاوسه و

ژان به جوانووی شو‌رشه‌وه ئه‌گری...

شاخه و ئه‌زی و بیه‌ی ئه‌بی...

خوینه و ئه‌زی و میژوووی ئه‌بی...

(۴۲۰)

لیره‌دا نه‌ک ته‌نیا کوردستان، به‌لکو شو‌رش به زه‌مینه‌وه ده‌به‌ستیت؛ کوردستانی وه‌ک به‌شیک، گه‌ردوونی کردووه؛ شو‌رش و خوینی شه‌هیدانیسی به له دایکبوونی میژوو نیشان‌داوه؛ له‌به‌ر ئه‌وه شاخ ناوه‌ندی په‌یوه‌ندی ئاسمان و زه‌مینه، زه‌مینیه، به‌لام له ئاسمان نزیکه؛ هاوکات شاخ دایکی شو‌رش و خه‌باته؛ میژوووش لیره‌دا ده‌خولقیت.

۴-۲- شاخ و جه‌سته

یه‌کیک له سیما دپاره‌کانی ره‌مزیه‌تی شاخ به‌مرؤف کردنیه‌تی له ئاستی جه‌سته و ده‌رووندا؛ ئه‌مه‌ش له فه‌ره‌نگی زمانی کوردیدا ده‌بینریت: «سه‌ری شاخ، شانی شاخ، لاملی شاخ، پشتی شاخ و هتد». شیرکۆش له ئاستی هونه‌ری گیان‌به‌خشین به شاخ و به‌ره‌مزی کردنی جه‌سته‌دا، وینه‌ی له چه‌شنی «چاوی شاخ، گو‌یچکه‌ی چیا، بزه‌ی لیوی فه‌ندیل، گه‌ردنی چیا، باوه‌شی لووتکه، قاچی شاخ و هتد» کیشاوه. ره‌مزیه‌تی ئه‌م وینانه په‌یوه‌سته به ئه‌ندامی جه‌سته و مرؤفی کورد و گیانفیداوه. له شیعی «قۆپچه» دا ده‌نووسی:

ئه‌م شاخه وا هه‌لکه‌وتووه

ئه‌لئی پیاویکی در‌په‌ژه و

سال دوانزه‌ی مانگ سه‌رمایه‌تی و

پالتۆیه‌کی خۆله‌میشی ئاودامانی

ته‌سکی له‌به‌ر خۆی کردووه...

(بیکه‌س، ۲۰۰۶: ۶۲۶)

شاعیر له ریگه‌ی چواندنی شاخ به پیاو و سوودوه‌رگرتنی له ره‌گه‌زی گه‌رانه‌وه، باسی نازاری کورد و به‌رنگاربوونه‌وه‌ی ده‌کات، که چۆن قۆپچه‌ی پالتۆی ئه‌م پیاوه به گابه‌ردی زل داخراوه و بو‌ردومانی دوژمن قۆپچه‌یه‌کیان ده‌ترازینیت. در‌په‌ژی پیاوه که هاوشیوه‌ی به‌رزیی شاخه؛ به‌رزیی له ره‌گه‌زه پیکه‌ینه‌ره‌کانی ره‌مزی شاخه (Guenon, 1995: 36). سه‌رمابوونیشی بو نیشه‌جیبوونی له شاخ

ده گه ریته وه؛ رهنگی پالتوکه ش گوزارشته له گیانفیدا. شاعیر له ریگه ی به ره مزکردنی شاخ به پیاو و گیانفیدا، زنجیره یه ک ره مزی تری سازکردووه. له شیعری «روانین» دا ئاسؤس وه ک پیاویکی پیر و به ته زمون ده چوینیت:

سه رنج ئه ده م له ئاسؤسی
برو و برژانگ، ردین سپی
ناوشان پانی، مل باریکی.. هه لکشاو...
(۳۲۷)

ئه مانه سر به هونه ریکن، پیمان ده وتریت دژیه ک؛ شاخ و پیاوی له یه ک بابته دا کوکردوته وه، که زیندویتی و چالاکیی به تیکسته که به خشیوه (عه بدولره حمان، ۲۰۱۳: ۷-۸). له شیعری «قیبله نما» دا شاعیر پیی وایه دوژمن هه موو شتیکی بردووه و له ناو هه ریبه ک له وه هه مووه دا شتیک وه ک قیبله نما و رزگاری ده دۆزیتته وه:

قژی که ژ و هه ردیان بریم—
من چیم هه یه له ئاگر و کلپه زیاتر!...
(۴۰۵)

که ژ و هه ردیه کیک له مانا کانیان شاخه؛ لیره شدا به هه مان مانا، به لام بو ره مزی کوردستان له به رده م هیرشی دوژمندا هاتوون. ئاگر و کلپه ش ره مزی تووره بوون و به رهنکار بوونه وه ی گیانفیدا یه. له شیعری «شایی شه هید» میشدا چهند وینه و ره مزی جیاواز له نیوان شاعر و خوشه ویستی (شاعیر چهند ره مزی چیرۆکی خوشه ویستی ئه ده بیاتی کوردی تیکه ل به خه باتی گیانفیدا ده کات) له نیو ولاتی شه هیداندا سازده کات:

ئسته لای من
هه م—وو رۆژی
له نیوان چاوانی گۆیژه و
گه ردنی پیره مه گرووندا خوشه ویستیم: کوتره شینکه ی گیانفیدا یه و
نامه ی دوا شه هیدی پییه و
شه قزنیتی دیت و ئه چی
مه پرسن چۆن؟!
(۴۰۸)

له م شیعره دا چهند وینه و ره مزی وه ک «هه ناسه ی گردی سه یوان، یال خویناوی، دهنگی باله بانای، چیاوی سوور..» سازده کات، تا ده گاته لووتکه ی جوانی سازی تراژیدی و وینه ی «سج شاخی زاوا»، ده کیشیت؛ «وینه ی شیعریش له بنچینه دا جوړیکه له ره مز» (Tindall, 1955: 102).

هه‌زاران خه‌ج و شیرین و پهریخان بوون!
 ئه‌وان سێ شاخی زاوا بوون...
 کوردستانم تازه‌بووک بوو!
 (۴۱۶)

«سێ شاخی زاوا» رهمزی گولله‌باران کردنی سێ لای کوردستان به به‌رچاوی خه‌لکی سلیمانییه‌وه، که شاعیر هه‌موو کوردستانی وه‌ک بووکی ئه‌م زاویانه که له پرسه‌یاندان (وه‌ک شایی هاتوووه) وینا‌کردوووه. ئه‌م رهمزی به‌که‌س‌کردنه له چوار ئاستدا ده‌رده‌که‌وێت: ۱. به‌شاخ‌کردن و به‌رز‌کردنه‌وه‌یان؛ ۲. له نیو کۆنتیکستیکی سیاسی و شیعریدا شین به شایی نیشان‌دان، به‌ره‌نگار‌بوونه‌وه و ئیراده‌یه‌کی به‌رزه؛ ۳. تیهه‌ل‌کیش‌کردنی رهمزگه‌لی خه‌ج، شیرین و پهریخان به خه‌باتی زاوا و گیانفیدا؛ ۴. لای شیرکۆ سروشت به‌گشتی، و شاخ به‌تایه‌ت، به‌شیکێ ئۆرگانیکی جه‌سته‌ی مرۆقی کورده؛ کاتیک مرۆقی کورد ئازار ده‌چیژێت سروشتیش ئازار ده‌چیژێت؛ لیره‌دا ئازاره‌که به‌رز‌کراوه‌ته‌وه (بیکه‌س، ۲۰۰۱: ۱۷۴). ئه‌مانه به‌شیکن له‌وه‌به‌رهمزی‌کردنانه‌ی شاخ به به‌شیک یان هه‌موو جه‌سته که شاعیر له هه‌ندی‌ک شیعریدا له سه‌روه‌وه بۆ خواره‌وه هاتوووه: له سه‌ر و گه‌ردن تا قاچ یاخود سوودی له چالاکیته‌ی ئه‌ندامه‌کانی جه‌سته بۆ شاخ بینیه‌وه: «گوێچکه‌ی سووکی شاخ، قاچی شاخ». ئه‌م مانا جیاواز و به‌رهمزی‌کردنانه له هه‌ندی‌ک شیعریدا بۆ ئاستی ده‌روونی به‌رز‌بوونه‌ته‌وه.

۴-۳- شاخ و ده‌روون

شاعیر ئه‌زموونی شاخی هه‌یه؛ شیعریش وێنه‌ی دیوی ناوه‌وه‌ی مرۆف نیشان‌ده‌دات. به‌رهمز‌کردنی شاخ به وێنه و دۆخه ده‌رونییه‌کان به توخی له شیعه‌کانیدا ده‌رکه‌وتوووه. شیرکۆ وێنه‌ی شاخه‌کانی له ده‌می ئومێد و نائومێدی، ترس و رووبه‌رووبوونه‌وه و بیکه‌نیندا گرتوووه، چووته‌نیو ده‌روون و دلی شاخه‌وه، به گیانفیدا و دلی شیعه‌کانی هاوشوناس کردوووه. له‌م به‌رهمزی‌کردنانه‌دا وێنه‌ی جیاوازی شاخ ده‌بینین که نائومێدی وه‌ک شاخی شه‌خته به عه‌شقی پیروژ ده‌توێته‌وه و ده‌روونی شاخ به بوونی گیانفیدا گریانی لووتکه ده‌خاته بیکه‌نین و ئومێدی تیا سه‌وز ده‌کاته‌وه:

نائومێدی به‌سته‌له‌که و شاخی شه‌خته‌ی
 پاچ و پیمه‌ره‌ ناییری، نا‌کرێته‌وه
 عه‌شقی پیروژ به‌خیره‌هاتی!...
 ئه‌وه‌تا وا شاخی شه‌خته به‌ره‌به‌ره
 ئه‌کرێته‌وه و ئه‌توێته‌وه...
 (بیکه‌س، ۲۰۰۶: ۱۸۵)

له «داستانی هه‌لۆی سوور»یشدا رهمزگه‌لیکی ده‌روونی له شاخ وه‌رگرتوووه: «خه‌می سووری شاخ، بیکه‌نینی قه‌ندیل، هه‌ناسه‌ی گوێژه و هتد» ته‌واوی ناو‌نیشانه‌که‌ش رهمزه:

هاوریکه م!
 بۆت نووسیوووم —
 به کیوه کانی شیعرت بلئی،
 بۆچی
 پهستن ... ئە گرین؟
 بۆ نازانی
 ئە هی هاورئی؟!
 ئەو کیوهی هه لۆی تیا نه بوو
 پیناکه نی!

(۱۷۷)

چهند رهمز و پارالیل له نیوان کیوی شیعری و هه لۆ، پهست، گریان و پیکه نین هه ن؛ کیوی شیعری پهسته، چونکه هه لۆ (گیانفیدا) ی تیا نییه. هاوکات «کیوی شیعری» رهمزی به رزی و بویرییه و دژی گریانه. ههروهها شاعیر کاتیک له شاخه و له شار دووره، سۆز و په یامی شار له شاخی ناو شار (هه ناسه ی گۆیژه) وهرده گریت. شاعیر پتی وایه ترس و بیدهنگی شار به هۆی بوونی هه لۆی سوور له کیوه کان درزی تی بووه و شکاوه:

دیواری ترس و بیدهنگی درزیکی گه وره ی تی بووه
 نه ک کووله که ئیسته بانگ له کیودا ئە درئی
 (۲۰۱)

لیره دا به سوودوه رگرتن له په ندی کوردی، بانگ دانی بۆ شاخ هیناوه و سیمای ئومید بال به سه ر نائومیدی شارد ده گرئی، چونکه هه لۆکان له لووتکه نه بی نامرن:

هه لۆ له لووتکه دا نه بی نامرئی
 (۱۵۶)

ئهمه ش رهمزی دووسه ره یه، «هه لۆ و سروشت»؛ هاوکات به لووتکه کردنی هه لۆ و به مه نزل کردنی لووتکه وه ک شوینی خه بات و نه مری. دیاره هیمنی شاعیر به ر له شیرکو له شیعری «ره وه ز ورد نابئی» و بینه ی هه لۆی وه ک به رده وامیبی خه بات له چیاکان به رجهسته کردووه:

ده بی کوند هه ر به ره و ویرانه بفرئی
 هه لۆ له و کیوه سه ر به رزانه نه برئی
 (هیمن، ۲۰۰۵: ۲۳۹)

له شیعری «هه لگوردی پ.م» شدا، که شیعریکه له سه ر بنه مای رهمز بونیادنراوه، نائومیدی، ماندویتی، برینداری و مردنی هه لگوردی به ئومید و نه مری گۆریوه:

هه لگورد وه کـوو شـه پۆـلیـکی
 هیلاک.. ماندوو [...]]
 ئیسته هه لگورد بالای چـرای
 ورده ورده به لادادی...
 (بیکهس، ۲۰۰۶: ۳۳۳/۲)

ئهم وینه شیعیریانه که رهمزی خودین و شاعیر بۆ شاخی داهیناوه، شیعیریه تی تیکسته که ی پی بهرز کردۆتهوه و چه نندین رهمزی دهروونی خستۆته پال هه لگورد؛ هه لگوردیشی وه ک گیانفیدای نه مر که ئومید ده ژینیتهوه، وینا کردوه:

هه لگورد بزه یه ک به ئاسته م
 که وته سه ر لیوی له رزۆکی
 ئینجا وتی:
 - براینه! به جیم بیلن
 له م به فردها به جیم بیلن
 من لیـره دا ئه رویمه وه
 (۳۳۴)

لیره دا سوودی له ته کنیکه کانی به کهس کردن، دیالۆگ و گێرانه وه بینیه، که روانه وه رهمزی به رنگار بوونه وه، پیرۆزی و نه مریبه. ههروه ها رهمزی دهروونی جیاوازی له شاخ کیشاوه؛ دوا جاریش به وینه گه لی «له ناو دهروونی شاخه وه» بۆ «چیای ترس»، ئاوێزانی دۆخی دهروونی و شاخی کردوه.

۴-۴ - شاخ و شیعر

هاوشوناس و به رهمز کردنی شیعر وه ک شاخ و شاخه وان، ره هه ندیکی دووانه ی رهمزن که زنجیره یه ک رهمز و وینه ی هونه ری به دوای خۆیدا ده هینن. شیرکۆ له مانا و رهمزی جیا جیادا شیعر و شاخ له یه ک ده دات؛ خه باتی شاخ و شیعر هاوشوناس و هاو پرێگه ده بینیت؛ شیعره کانی به شاخ و بیداریی شاخیش به بیداریی شاعیر هاووینه ده کات؛ ده لێ تا شاخ و گیانفیدا هه بی شیعر خوش ناکاته وه؛ «داستانی هه لۆی سوور» ی شاخه کان که جوړیکه له نووسینه وه ی میژوو، به شیعر ئه نووسیته وه. له شیعی «پلنگ و په بکه ر» که بۆ هیمنی شاعیری نووسیوه، پیکه وه سه ما بۆ باران و لووتکه ده که ن، «گۆیژه» بۆ هیمن ده بات:

به یه که وه سه مامان بۆ:
 باران، لووتکه، هه تاو ئه کرد!
 ئه مه منم گۆیژه م بۆ تۆ هیناوه ته
 پال «زاوا-وووک»!
 (بیکهس، ۲۰۰۶: ۵۳)

له بهر ئه وهی شاخ توانای هه لگرتنی شوناسی کورد و کوردستانی هه یه، شاعیر به شیعری و به ناوه نندی هیمنی شاعیر، پارچه یه کی کوردستانی بو پارچه که ی دیکه بردووه و له رووی میژوویشه وه سلیمانی و کوماری کوردستانی وه ک زاوا و بووک خستوته پال یه ک. له شیعری «تهم توومان»، که بو ئازاد هه ورامی نووسیوه، سیانه ی شیعری، شاخ و ئازاد هه ورامی له یه ک ده دات؛ لیره شه وه هاو خه باتی شیعری و هونه ری هاو ریگه کردووه:

- شه و باش .. کاکه ئازاد .. شه و باش!
 وه کوو قه ندیل توی له بیهره! له بیهرم دی
 بو یه که م جار مانگی شیعری ...
 هه ردوو کمانی به یه ک ناساند [...] له یه ک کاتدا:
 تو چه ک بوویت و تو گول بوویت و تو گورانی ...
 (۵۱۳)

چون شیعری قه ندیلی بیر ناچیت، توشی بیر ناچیت، تو سیانه ی «هیز، جوانی و هونه ر» بوویت، بویه وه ختی شیعری ئه فری، به دلی شاخ و ئازاده وه دهنیشیته وه (به سوودهرگرتن له شیعری که). قه ندیل شوینی به یه ک ناساندن و یاده وه ریبه، شیعری و هونه ریش نیشته جپی قه ندیلن و خه بات ده که ن:

شیعری ———— رم ئه رۆی ... ره وه ز ... ره وه ز
 دۆل به دۆل و لووتکه لووتکه و پیده شت پیده شت
 وه کوو ئه وان شیعری خوی ئه کرد به شاردا
 وه کوو ئه وان له که میندا شه هید ئه بوون ...
 بو یه ئیسته ش له دیواندا
 شیعری هه یه وه کوو پ. م ده ستیکی برراوه ته وه ...
 (۵۱۸-۵۱۷)

کاتیک شوناسی گیانفیدا به شیعری ده دات، شیعری لووتکه به لووتکه خه بات ده کات و شه هید ده بیت. شاعیر له چاوپیکه وتنیکیدا ده لی: «سه نگه ری راسته قینه ی گیانفیدای ئه م شاخ و کیوانه له کوئی بووبی، شیعری منیش له وی بووه» (بیکه س، ۲۰۰۱: ۷۷). له شیعری «ته قینه وه» شدا، شیعری زورتر ره نگی شاخ ده گری؛ قه له میش ده بیت به گیانفیدا:

له وسا که وه که بریره ی شیعری
 بووه به شاخ
 قه له مم بوته گیانفیدا
 (۴۲۱/۲)

لهم شیعرانه دا ره گهزی مادیی شاخ و نامادیی شیعر تیک شکینراوه و رهمز و وینه گهلی نوئی سازکراوه، شاعیر بهرزروانیی شیعره کانی به بهرزیی چیا و بهرزیی چیا کانی به بهرزیی چیا نوئی چاوی چه کی لووتکه (گیانفیدا) ده پیوئی:

شیعرم وه کوو شاخی بالآت
وه ک چاوی چه کی سهر لووتکه
بهرز ئهروانی...
(۴۲۲)

شاخه کانی کوردستان به گولدانی شیعره کانی که گولی رهنگاورهنگ ده گرن؛ ده چوینیت، پیی وایه شیعر نه بیت به شاخ و چه ک شیعر نییه:

شیعر نه بی به دابان و به زینانه ... شیعر نییه
شیعر نه بی به ئار. بی. جی و به مه فرزه ی حرف و وشه و
نه چیتته سهر مؤلگه کانی جاش و قه لهم و
سهر ره بایه ی شیعر ی سولتان ... شیعر نییه ...
ئهم نیشتمانی ئازاره
مامه ریشه ی شیعر ی ئهوی ...
(۴۱۳)

لیره دا شیعر وه ک رهمزی خهبات نه ماوه ته وه، به لکوو چه کی چه ندسه ره هه لده گریت؛ ده بی به پۆلی گیانفیدا و رهمزی بوونه وه ی ئازایی مامه ریشه ش خوی شیعره. خهباتی شیعر و گیانفیدا له شاخه کانه، بو ئه وه ی شیعر بیت به شیعر ده بیت بیت به شاخ. شیعر له گیانفیدا بهرزتر نییه، گهر ئه و شه هید بیت؛ ئه و شیعریش با شه هید بیت:

به ریگاوه م، شیعر لیره بوته چیا و
ئیستاکه ناوی کوره نگه و
وشه به وشه م سه نگه ره ...
(۴۳۳)

شیعر و شاخ هاوشوناس و وشه کانی شیعریش سه نگه رن. شاعیر له «داستانی هه لوی سوور» دا باسی ئاراسته گوری و له گورنانی خوی وه ک شاعیریکی خوش باوه ر ده کات (هه مان: ۱۸۲)؛ ده لئی که شیعره کانم ده بنه شاخه وان بهرگی ناسک فری ده ده ن:

شیعره کانت پیستی ده ست و پیل و قاچ و قوله ناسکه که ی
دوینیی خویان وه کوو کاژی فری داوه
(۲۰۸)

یه کیک له سیماکانی ئەم شیعراڼه ئه وه یه، شاعر و شاعیر جیانین. لیره دا شاعیر و شاخ نه ک له ئاستی گشتیدا، له وینه ی داهینراوی شیعیریشدا هاوخته سلته کراون؛ شاعر نه ک ده بیته ره مزی شاخ، خووشی ده بیته شاخ و گیانفیدا، خه بات ده کات؛ له بهر ئه وه، له هه ندیک شیعیریدا به هوی په یامی راسته و خووی، شیعیرییه تی تیکسته کانی لاوازن.

۴-۵- شاخ و شار

شاخ به رامبه ر به شار ده وه ستیته وه و خه بات ده کات؛ ره مزیه تی شاره کانی ش زور جار شاخه کانی شارن که گوێژه و مامه یاره و هتده ده گریته وه. هه روه ها په یوه ندیبه کی دیالیکتیکی له نیوان شاخ و شاردا هه یه؛ ئازاره کانی شار له شاخ ده روپن و توله ده که نه وه، خه باتی شاخیش شار ده خرۆشینیت، خیانته و شکانی گیانفیداش تفی شاخ و بیکه نینی شار ده نوینیت. له شیعری «میوان» دا شیرکو وه ک شاعیریکی شارنشین گیانفیدایه ک له شاخه وه بو لای دیت، به بونی چیا بو ژووری شار، شاعر ده خرۆشی:

جل بونی بارووت و قژ قه وزه ی رووبار و
ژوور بونی گوگردی
ئه شکه وتی ناو چیا
(بیکه س، ۲۰۰۶: ۲۸۹)

پاش هاتنی بونی چیا، چیا وه ک مامۆستایه ک په یام بو قوتابییه گیانفیداکانی شار ده نیریت:

به نۆره هه ریبه که و دیریکی نامه که ی
بو کیز و.. بو کوری
قوتابییه گیانفیدای شار نووسی
(۲۹۰)

لیره دا په یوه ندیبه شاخ و شار له سه ر بنه مای هاندانی شار وه ستاوه و مانای به خه باتی شاریش داوه. ئەم په یوه ندیبه ش هونه ری گپراڼه وه ی له شیعره کاندای هیناوه ته ئاراوه. له شیعری «پیاو» یشدا داستانی گیانفیدا له شاخ، ده بیته وانیه مامۆستایه ک له شار. له شیعری کیدا مه ودای شیعری شارنشین و شاخ نشین فراوان ده کات:

هه موو شاخی من نانسای
با دارستان یان که ژیش بم
...
ئه و که لی ناو شاخان بووه و
منیش شیعیریکی شارنشین
(۲۸۰-۲۸۱)

هه موو شاخیکی شیعری شار نانسایت، ئە گه رچی شیعری که ژیش بیت؛ چونکه ئە و که لی ناو شاخه کانه. شاعیر له نیوان منی شیعری شارنشین و ئە و ی که لی ناو شاخان سیمای شیعری شاخ

و شار ده کیشیت. له بهرامبهر ئەمه‌دا چیرۆکه‌کانی شاریش بۆ شاخ دیت؛ شاعر و خهباتی شاخ ده‌خروشینیت:

ئەو رۆژە‌ی کێرد له پایته‌ختا
سێ هه‌لۆ‌ی کوشت
له قه‌ندیل‌دا
بیست بالی‌گرت!
(۱۹۶)

پایته‌خت گوزارشت له شار ده‌کات؛ هه‌لۆ له گیانفیدا، که کوشتنی سێ گیانفیدای شار بووه‌ته‌ خروشانای شاخ، له‌وی بیست بالی تۆله‌ی گرتوو. له‌م شاعرانه‌دا دابرا‌نی شاخ و شار له‌لایه‌ک کال و له‌لایه‌کی دیکه‌ش تۆخ‌کراوه‌ته‌وه. شار شوپینی ده‌ست‌پینگه‌یشتنی تووره‌یی دوژمنه‌ و شاخیش شوپینی بالابوونی خهبات و تۆله‌یه. له‌ شاعریکیدا نزمی شار به‌ کوشتنی گیانفیدا به‌رز ده‌کاته‌وه:

با سه‌یوان کورته‌ بالاش بێ
به‌لام له هه‌ناوی ئەودا
ده‌یان هه‌لگورد سه‌ر ده‌ردینێ
(۲۳۲)

لێره‌دا جگه‌ له به‌رزکردنه‌وه‌ی شه‌هید، ئیراده‌ی شاریش به‌ شاخ ده‌پێوی؛ سه‌رده‌ره‌ینانی ده‌یان هه‌لگورد له شار جو‌ریکه‌ له به‌رده‌وامی دانی خهبات و نه‌مریی به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ له شاخ و شاریش. ره‌هه‌ندیکی دیکه‌ی شاخ و شار، نه‌بوونی ئازادیه‌ له شار، که له هه‌ناویدا دابرا‌نی په‌یوه‌ندی و سازبوونی دۆخیکه‌ی ده‌روونیی خراپه‌ بۆ شاخ‌نشین و خهباتکاره‌کانی:

رینگه‌کانی من و گوێژه
چه‌قۆن چه‌قۆ!
(۱۷۱)

هه‌بوونی چه‌قۆ مانای دابرا‌نی په‌یوه‌ندی راسته‌وخۆیه، که ئەمه‌ش وا ده‌کات له رینگه‌ی جیاوازه‌وه‌ په‌یوه‌ندی به‌ شاره‌وه‌ بکریت، چونکه‌ دۆخی خراپیی شار، شاخی ئاوه‌دان کردۆته‌وه‌:

دایه‌ توخوا له بیرت بێ
که چووینه‌ لای گوێژه و ئەزمه‌ر
پێیان بلێ
شیرکۆ ئە‌لی!
بۆ ئەو شاعره‌ی پێیان وتم—
داومه‌ته‌ ده‌ست شه‌پۆله‌کان
بیه‌ن بیگه‌یی‌نه‌ سیروان
(۱۷۳-۱۷۴)

گوږڼه و نه زمهر شاخن و گوزارشت له شار ده کهن؛ په یامی شاعیر له شاخه وه بو شاخی شاره، که نه مهش بینینی شوناسی شاره له شاخه کانیدا. ههروه ها گهر سه رنج له شاعرانه ی له شاخ بو شار دین، بدهین، ده بینین شاریش داوای شیعری شاخ ده کات؛ «بو نه و شیعری پیان وتم»، پیویستی شاره به شاعر؛ کاتیکیش شاعر له شاره، شاخ داوای شاعر ده کات. لیره دا له شاخه وه په یام بو شار دیت، به لام چاوه روانی نامه ی شاریشه بو شاخ، که نه مهش په یوه ندیبه کی ئیستاتیکیه؛ قهره بووی دابرانی په یوه ندیبه واقیعی کراوه ته وه:

هه ناسه ی گوږڼه نه خاته ناو نامه وه و بو م نه نیری

(۱۹۴)

ههروه ها له شیعری «هه رس» دا، ره هه ندیکی نوی شاخ و شار ده هیئته پیشه وه و کاردانه وه ی هه رس به م جوړه وینا ده کات:

له بیرتانه؟!

سالی هه رستان له بیره؟!

له بیرتانه؟!

نه و به یانیه ی که هه ستاین...

چاومان گلؤفت

سه یرمان کورد:

شاخه کان: تفرمان لی نه کهن؟...

شاریش پیمان پیته کهنی؟

(۲۳۹)

جگه له زیندویتی و به ده ننگ هاتنی شاخ و شار، ده توانین به ره مزی نیشتمان و خاک بیبینین. هاوکات تفی شاخ و پیکه نینی شار جیهان بینی شاعیرمان بو هه لس و کهوت و کاردانه وه ی مرؤفی شارنشین و شاخ نشین نیشان ده دات، که سووکایه تی شار به شکستی خه باتی شاخ جوړیکه له ئایرونیه تی شار که چاوه روانی نازادی، نه ک شکسته. له شاردا بهر دوژمن و سووکایه تیبه کانی ده کهن، هاوخه بات و دوژمنیسی لیبه، به لام شاخ ته نیا هاوخه باتی لیبه، بو په تووره یه.

۴-۶- شاخ، خه باتی نازادی و هه ژاری

نان و نازادی دووانه یه کی دوور و نزیکن؛ له چه مکدا دوور و له واقیعا پیکه وه گری دراون. یه کینک له بنه ماکانی خه باتی شاخ بو نازادیبه. هاوکات هوکاریکی دروست بوونی ره مز نه بوونی نازادیبه؛ نه بوونی نازادی له شاردا خه باتی شاخی پیک هیناوه. خه باتی شاعیری بو نان و نازادیبه، چونکه جگه له پیویستی شاعیری، شاعیر له شاخ گیانفیدای حیزبی «ی.ن.ک» بووه که دروشمی نان و نازادی هه لگرتووه (بایز، ۱۹۹: ۲۱۹). لای شاعیر، شاخ نازادیبه و نازادیش شاخه یان شاخ نه سپیکه و سواری ملی نازادی بووه. نه بوونی نازادی و نان، نه بوونی ژیانه. شیرکو ده لی برین و

ئاخی هه‌ژاره‌کان له‌سه‌ر جه‌سته‌ی شاخه‌کان ده‌رویت، له‌به‌ر ئه‌وه برسیتی نان و ئازادی مانایان به خه‌باتی شیعر داوه؛ بۆیه خه‌باتی گیانفیدا بۆ ئازادی لووتکه‌ی هه‌لوێستی مروّقه:

شه‌هید بالای
به‌قه‌د بالای کوردستانه
دلی ئازادی و به‌یداخی
لووتکه‌ی هه‌لوێستی
ئینسانه
(بیکه‌س، ۲۰۰۶: ۲۹۸/۲)

له‌شیعریکیدا ده‌لی زین له‌کوێ بووبی مه‌م له‌وێ بووه، ئازادی کوردستانیش له‌کوێ بووبیت، خوێنی شه‌هیدانیش له‌وێ بووه (۲۹۹). هاوکات ئازادی به‌چیا‌ی سه‌ربه‌رزی ده‌بینیت، که‌ته‌نیا بۆ پیاو نییه، ده‌بیت ئافره‌تیش له‌ناو مالی ئازادیدا نیشته‌جی بیت، وه‌کوو چیا سه‌ربه‌رز و به‌ره‌نگار بیت:

له‌ئێسته‌وه ئیتر به‌یان ئه‌و کچه‌یه
...
شیری مییه و له‌ناو لانه‌ی
ئازاده‌وه دیتته‌ ده‌ری
وه‌کوو چیا‌م سه‌ر هه‌لبیری
(۳۸۱)

جگه‌ له‌وه‌ی سوود له‌وینه و سروشتی لووتکه و چیا بینه‌راوه، هاوکات ره‌مزیه‌تی سه‌ره‌ه‌لبیرین له‌به‌رزی و به‌ره‌نگاریدا مانای پی‌دراوه. له‌شیعریکیدا گیانفیدا به‌هاورپی «هه‌ژاری و ئازادی» ناوده‌بات، به‌سووده‌رگرتن له‌شیعریکی گۆران که‌ده‌لی «به‌لام ته‌بیعت هه‌رگیزاو هه‌رگیز/بی رووناکیه بی بزهی ئازیز»، شیرکۆش ده‌لی بی‌چه‌کی گیانفیدا کوردستان، قه‌له‌م و یاره‌که‌م، سه‌ربه‌رز و جوان نابن:

منیش ئه‌لیم— ئه‌ی گیانفیدا!
ئه‌ی هاورپی هه‌ژاری
کوردستانم، قه‌له‌مه‌که‌م، یاره‌که‌م
نه‌به‌ختیار، نه‌سه‌ربه‌رز، نه‌جوان
بی‌چه‌کی تو... ئه‌ی هاورپی ئازادی!
(۳۲۹)

شاعیر هه‌ولی داوه سیمایه‌کی مرویی و ئیستاتیکیش بداته گیانفیدا، چونکه خه‌باتی شاخ و شیعر بۆ به‌ده‌سته‌پێانی ئازادی و له‌ناوبردنی ئاخی هه‌ژارانه:

له ناو گهره کی گریانی هه ژارانا
 ئاخیکمان دی
 سهریان ئه بری
 ئاخ بوو به گول
 له شاخ پرووا

(۲۲۸)

ئاخ و ناله‌ی هه ژاری گولی خهباتی له شاخه کاندایه سوز کردوووه و بو هه ژاره کانیش ته‌نیا شوینی
 خهباتی برسیتی، شاخه کانه:

هه ژاره کان ناویشانی شاخه کانیا
 له سه‌ر روومه‌تی برسیتی هه‌لکه‌ندوووه
 (۶۶-۶۷)

روومه‌تی برسیتی و ناویشانی شاخه کان به‌رامبه‌ر یه‌ک ده‌وه‌ستنه‌وه، لووتکه‌ی به‌ره‌نگاری
 دروست‌ده‌که‌ن؛ ئەمه بو لووتکه‌ی ئازادیشه که هاوشوناس ده‌بیت له‌گه‌ل شاخدا و ناتوانن ملکه‌چ
 بکه‌ن:

ملی ئازادی و ملی شاخ وه‌کوو یه‌کن
 قه‌ت که‌چ نابن
 (۳۷۵)

له شیعریکیدا گیانفیدا وه‌ک ئەفسانه‌نیشان ده‌دا که شیت بوون و چووونه‌ته شاخ و له لووتکه‌ش
 نه‌بی نامرن؛ گهر ریشیان بکه‌ویته گوندیک، ئەوا ته‌نیا هه‌ژاره کان له‌وان تیئه‌گه‌ن:

ئهم هه‌لویانه زور سه‌یرن
 نان بو مه‌له هه‌ژاره کان ئەکه‌نه‌وه و نانیان ناخون
 ئەم هه‌لویانه ئەفسانه‌ن
 (۱۹۲)

هه‌ژاره کانیش وه‌ک هه‌لو هاوخه‌باتن، خه‌بات بو ئازادی فرین و نه‌هیشتنی برسیتی ده‌که‌ن؛ ئەم
 خه‌باته‌ش پیروزی و نه‌مری ده‌به‌خشیه شیعری شاخ.

۴-۷- شاخ، پیروزی و نه‌مری

کاتیک شاخ ده‌بیته‌ ره‌مزی کورد و کوردستان، ئەوا ئاساییه که مانا و ره‌مزی پیروزی و نه‌مری
 وه‌ر‌بگیریت. شاعیر له‌ چهند ره‌هه‌ندی جیاوازه‌وه شاخی به‌ نه‌مر و پیروز نیشان داوه. له‌ ئاستی
 خۆشه‌ویستی، ره‌مزی دلداری، که‌سایه‌تی داستانه‌ دلدارییه‌کانی وه‌ک شیرین و فه‌ره‌اد، مه‌م و
 زینی ئاوێزانی کوردستانی پیروز و خه‌بات کردوووه؛ هه‌روه‌ها نه‌مری شه‌هید وه‌ک شاخه‌کان،
 بانگ‌دانی خه‌بات له‌ شاخ و کړنووش‌بردن بو. له‌ ئاستی سروشتیشدا، لووتکه‌ی شاخه‌کان وه‌ک

نزیك بوونهوه و له باوهش گرتنی بهفر و ئاسمان وینا کراوه؛ له بهر ئهوهی شاخ دایکه، نهمر و پیروژه
(Ferber, 1999: 129).

شههید نه مـره وه کـوو شاخ

...

شههید بالای به قهد بالای کوردستانه

(بیکهس، ۲۰۰۶: ۲۹۸)

نهمیری شههید به نهمیری شاخ چوینراوه، له ویشهوه به کوردستان؛ واته، شاخ وه ک ره گه زیکی نهمر،
نهمیری شههید و بهرزیی کوردستانی لئ وه رگیراوه. ههروه ها هه لگورد وه ک هتیزیکی نهمر و پیروژه
دهبینیت که کهس ناتوانیت خوی له نیگای ئه و ون بکات:

کئ ئه توانی خوی له نیگای بهرزه تیشکی

هه هه لگورد ون کـا؟!

(۳۳۶)

له جیهانبینی کورد و شاعیریشدا، شاخ ره مزی شتی مه حاله و ده توانیت چوک به مه حال دادات
(به کر، ۲۰۱۸: ۷۰). شاعر بو شاعیر پیروژه و ژيانه، به لام پیروزی شاخ وا ده کات شاعر کرنووشی
بو بیات:

هیشتا شاعر به هارانه گول بارانی

شارباز پیری ئه کـرد

...

کرنووشی بو سورکیو ئه برد!

(۳۴۱/۲)

لیره دا جوانیی سروشتی کرنووشی بو ئیستاتیکای شاعر بردوووه. به لام له شاعر یکیدا، خوی و
شاعیره کانی، شاخی خهبات و گیانفیدا ده کهن به رووگه:

ئه و کاتهی شاعریشم وه ک خۆم

...

شاخی هه لۆکانی کرده قیبله و رووگه

(۴۷۴)

شاخ لای شاعر شوینی سازبوونی چیرۆکی عیشقی نوییه، که جیاواز له چیرۆکه دلدارییه کۆنه کان،
خهباتی کورد له پشتیه وه یه تی. له شاعر یکی گیرانه وه ییدا شاعیر به زمانی ژن باسی میتیدیکی عاشق
به چیا ده کات:

میردیش ئهوه چهنده سالیکه
 زریانیکه و
 شوین عشقی چیا که وتوووه
 (۵۲۲)

له پیشه کیی دیوانه که دا، شاعیر دهنووسی «ئه م چاره نووسی خوشه ویستییه پیروژ و مه زنه وه ک
 هه لگورد و ناگریداغ و شاهون (هه مان: ۱۵)؛ که ئه مه له پیروژی ئایینی بو شاخه کان جیایه؛ چونکه
 شاخ بو شاعیر نیشتمان و دایکه:

به شیری مه مکی شاخیکم
 له ناو لانکه ی پشکویه کدا
 وشه یه کم په روه رده کرد...
 (۵۲۷)

شاعیر له ریگه ی رهمز و مانای پیروزی دایکه وه، شاخی به رهمزی پیروژ و په روه رده کار کیشاوه، که
 شیره که ی مندالیککی خه باتکار و نیشتمان دوست په روه رده ده کات.

۵- ئه نجام

شاخ له فره هنگی زمانی کوردیدا ده و له مه ند و فره مانایه؛ ئه مه ش به شیکی په یوه ندیی به جوگرافیای
 کوردستان و میژوو و ئه ده به که یه وه هه یه. له شیعری کلاسیکدا شاخ مانا و رهمزی دیاریکراوی هه یه.
 له شیعری نویشدا گورانی شاعیر په هه ندی کومه لایه تی و سیاسی پی داوه. به لام شاخ و
 سینونیمه کانی لای شیرکو بیکه س له ره گه زیکی سروشتیه وه بو چهن دین ره گه ز و رهمز و مانای
 جیاواز براوه؛ هه مه لایه نانه وینه ی کیشاوه؛ ئاویزانی زور ره هه ند، ئاست و پنتی ده لالی جیاوازی وه ک
 جهسته و ده روون، میژوو سازی، شاعر، گیانفیدا، به که س کردن، جوولینه ری شار، پیروزی و نه مری
 کردووه. شاعر کانی به گشتی، گیرانه وه ی میژوون به شاعر؛ له بهر ئه وه، رهمزه کانی شاخی جیاواز له
 رهمزه باو و فره هنگیه گشتیه که به کاره یناوه و خو ی فره هنگیکی رهمزی شاخی بونیادناوه.
 ئه مه ش له وینه هونه رییه کانی شاخدا ده رکه وتوووه، که رهمزه گشتیه کانی خودی و خودیه کانی
 گشتی کردوته وه. شاعر کانی له باری ماناوه نزیکی و لیکچوونی له گه ل بیرکردنه وه ی کورد بو شاخ
 هه یه، که شاخ دوست و پیروژ و پاریزه ره. ئه م نزیکیه ش، هه ندی جار دارمانی لایه نی هونه ری
 شاعر کانی و نزیک خستنه وه ی له فره هنگی گشتی و نوخبه ی سیاسی لیکه وتوووه ته وه و
 شاعر کانی به ره ئاراسته ی دروشم و په یامی راسته وخو بردووه. هاوکات په یامی له شاخدا مانه وه ی
 هه لگرتوووه، که به روانگه ی ره خنه گرانه مان دوور که وتنه وه و ترسه له شار و شارستانییه ت.

سه‌رچاوه کان

کوردی:

قورئانی پیروۆز.

ئۆجه لان، عه‌بدوڵلا (۲۰۱۳). به‌رگری کردن له گه‌لێک، وه‌رگیرانی لوقمان عه‌بدوڵلا، سلیمانی: چاپخانه‌ی رهنج.

ئه‌حمه‌د، په‌خشان عه‌لی (۲۰۰۹). ئه‌یوازی شه‌یری گوران. سلیمانی: مه‌لبه‌ندی کوردۆلۆجی.
 بالخی، محمه‌د کوری عوسمان (مه‌حوی) (۲۰۰۸). دیوانی مه‌حوی. ریکه‌ستن و کۆکردنه‌وه‌ی مه‌لا عه‌بدوڵکه‌ریم موده‌ریس و محمه‌د مه‌لا که‌ریم. سنه: بلاوکه‌ره‌وه‌ی کوردستان.
 بایز، ئه‌رسه‌لان (۱۹۹۹). راگه‌یانندی شه‌ورش و بزوتنه‌وه‌ی شه‌یری کوردی (۱۹۷۵-۱۹۹۱). نامه‌ی ماسته‌ری ئه‌ده‌بی کوردی، زانکۆی سلیمانی.

به‌کر، محمه‌د (۲۰۱۸). کورد و چیا. سلیمانی: ده‌زگای سه‌رده‌م.
 بیکه‌س، شه‌یرکۆ (۲۰۰۱). ئه‌زموون، چه‌پکه‌یک هه‌قه‌یه‌یین: ۱۹۸۵-۲۰۰۰. کۆکردنه‌وه‌ و ئاماده‌کردنی یاسین عومه‌ر، سلیمانی: ده‌زگای سه‌رده‌م.

--- (۲۰۰۶). دیوانی شه‌یرکۆ بیکه‌س، به‌رگی دووه‌م: ۱۹۷۴-۱۹۸۶. کوردستان.
 هه‌سه‌ن، حه‌مه‌ فه‌ریق (۲۰۱۸). «په‌نگه‌ی چیا». ۲۲ ی نیه‌سانی ۲۰۱۸.
<http://www.basnews.com/index.php/so/opinion/431595>

حه‌مه‌د، په‌خشان سابیر (۲۰۱۲). ره‌مز له شه‌یری هاوچه‌رخه‌ی کوردی: کرمانجی خوارووی کوردستان (۱۹۷۰-۱۹۹۱). هه‌ولێر: ئه‌کادیمیای کوردی.
 خۆشناو، ئه‌بووبه‌کر عه‌بدوڵلا هه‌سه‌ن (۲۰۰۱). شه‌یری به‌ره‌نگاری کوردی. نامه‌ی ماسته‌ری ئه‌ده‌بی کوردی، زانکۆی سلیمانی.

خۆشناو، شه‌یروان حوسین (۲۰۱۱). تیره‌وانینه‌کی نوێ بۆ سینۆنیم له‌ زمانه‌ی کوردیدا. نامه‌ی ماستیر (بلاوکه‌راوه‌). سلیمانی: به‌رپوه‌به‌رته‌یی چاپ و بلاوکه‌ردنه‌وه‌.

خۆشناو، هه‌یمه‌ن عومه‌ر (۲۰۱۰). شه‌یرییه‌تی ده‌قی چه‌روکی کوردی: لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی شه‌یوازه‌ریی پراکتیکیه‌. هه‌ولێر: به‌رپوه‌به‌رایه‌تی رۆشنه‌بیری.

خه‌لیقی، حوسین (۲۰۱۲). ئاینی یاری. سوید.
 زامدار، مه‌حموود (۱۹۹۸). کیه‌ستان و فه‌ره‌نگه‌ی چیا. رامان، ۳-۵، ژ. ۲۱، ل. ۲۶-۳۱.

سدیق، فاروق عومه‌ر (۲۰۱۱). له‌د/یکبوونی وشه‌. سلیمانی: چاپخانه‌ی شقان.
 شه‌ره‌فکه‌ندی، عه‌بدوڵله‌رحمان (هه‌ژار) (۱۳۸۸). هه‌نبانه‌ بۆرینه‌. تاران: شه‌وش، چاپی شه‌شه‌م.

- شیخوئیسلامی، محهمه دئه مین (هیمین) (۲۰۰۵). سه رجهمی به رهه مه کانی هیمین. به سه ره پرستی سه یران حیکمهت و سه ردار شه مزاو، کوردستان.
- عه بدولآ، عه باس سألح (۲۰۱۵). «هیمه گه ری و ره نگدانه وهی له شیعری چهند شاعیریکی ناو گوڤاری نووسه ری کورددا». گوڤاری زانکوئی سلیمانی. کانونی دووهم، ژ، ۴۶، ل. ۱۱۷-۱۳۵.
- عه بدولره حمان، له پۆن قادر (۲۰۱۳). *دوالیزی دژیهک له هۆنراوه لیبریکییه کانی مه ولانای رۆمی و مه وله وی تاوه گوزیدا*. نامه ی ماسته ری ئه ده بی کوردی، زانکوئی سلیمانی.
- عه بدولره حیم، عوسمان که ریم (۲۰۱۴). *وشه ی زمانی کوردی و ریگا کانی ده وله مه ند کردنی*. نامه ی ماسته ری زمانی کوردی، زانکوئی سلیمانی.
- فاسیلیه فا، ی. ئی. (۲۰۰۹). *کوردستانی خوارووی رۆژه لات*. وه رگیپانی د. ره شاد میران، هه ولیتر: ده زگای ئاراس، چاپی دووهم.
- قه ره داخی، عه تا (۲۰۱۱). *کوومه لگه ی کوردی و په ره سه ندنی ناسروشتی*. سلیمانی: چاپخانه ی یاد. گۆران (۱۹۸۰). *دیوانی گۆران*. کو کردنه وه و ئاماده کردنی محهمه د مه لا که ریم، به غداد: چاپخانه ی کوپری زانیاری عیراق.
- لازاریف، ن. (۲۰۱۰). *میژووی کوردستان*. وه رگیپانی وشیار عه بدولآ سه نگاوی، هه ولیتر: چاپخانه ی رۆژه لات، چاپی دووهم.
- له شکر، حه یده ر (۲۰۰۹). *وینه ی کورد له زانیی میژووی ئیسلا میدا*. وه رگیپانی محهمه د تاتانی، سلیمانی: مه لبه ندی کوردؤلوجی.
- مسته فا، ئاسۆ عومه ر (۲۰۰۹). *به ها ئیستانیکیه کانی شیعری لای پیره میرد، شیخ نوری شیخ سألح و گۆران*. هه ولیتر: ده زگای موکریانی.
- مۆریس، رینیه (۲۰۰۹). *کوردستان یان نه مان*. وه رگیپان: ئه بووبه کر سألح ئیسما عیل، هه ولیتر: چاپخانه ی رۆشنیری و لاوان، چاپی دووهم.
- مه جید، فازل (۲۰۰۷). *سروشت له شیعری گۆراند*. سلیمانی: ده زگای سه رده م.
- مه عرووف، که مال مسته فا (۲۰۰۴). «ره مز له شیعره کانی شیرکو بیکه سدا». گوڤاری زانکوئی سلیمانی، حوزه یران، ژ. ۱۴، ل. ۱۳۵-۱۶۱.
- میکایه لی، مه لا خدری ئه حمه دی شاهه یس (نالی) (۲۰۰۸). *دیوانی نالی*. ری کخستن و کو کردنه وه ی مه لا عه بدولکه ریم موده ریس و فاتح عه بدولکه ریم. سنه: بلاوکه ره وه ی کوردستان.
- نانه وازاده، عه لی (۲۰۰۵). *فه ره نگی هه رمان*. به رگی ۲. هه ولیتر: موکریانی.
- نهبه ز، جه مال (۲۰۰۷). *ناسنامه و کنیشه ی ناسیونالزمی کورد*. هه ولیتر: کتیبفرۆشی سوړان.

Archive of SID

--- (۲۰۰۸). *وشه‌نامه‌ی کی‌ئیتیمۆلۆژیای زمانی کوردی، کۆبه‌ره‌م ژ. ۸. چاپی ئه‌لیکترونی: <http://www.kurdbun.de/>*

--- (۲۰۰۹). *فەلسەفە و رامانی یارسانی له فەرهنگ و کۆمه‌لگه‌ی کورده‌واریدا. <http://www.kurdbun.de/>*

فارسی:

پورنامداریان، تقی و همکاران (۱۳۹۱). «بررسی و تأویل چند نماد در شعر معاصر». *ادبیات پارسی معاصر*، س. ۲، ش. ۲، صص. ۲۵-۴۸.

شریفیان، مهدی (۱۳۸۴). «نماد در شعر سهراب سپهری». *پژوهشنامه علوم انسانی*، ش. ۳۵-۳۶، صص. ۱۳۱-۱۴۸.

ئینگلیزی:

Cirlot, J. E. (1971). *A Dictionary of Symbolism*. Trans. Jack Sage. London: Routledge.

Cuddon, J. A. (1998). *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. England: Penguin Books.

Ferber, Michael (1999). *A Dictionary of Literary Symbolism*. Cambridge: Cambridge University Press.

Guenon, Rene (1995). *Fundamental Symbols: The Universal Language of Sacred Science*. Trans. Alvin Moore, JNR. Cambridge: Quinta Essentia.

Tindall, W. Y. (1955). *The Literary Symbol*. New York: Columbia University Press.

فهره‌نسی:

Marchal, Bertrand (2011). *Le Symbolisme*. Paris: Armand Colin.